

Realizacja
WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII
w świetle obowiązków
obywatelskich, zawodowych
i relacji rodzinnych.
Wybrane aspekty

MAREK BIELECKI

Laboratorium Wolności Religijnej

Materiał ekspercki

pt. „Realizacja wolności sumienia i religii w świetle obowiązków obywatelskich, zawodowych i relacji rodzinnych. Wybrane aspekty”

2023

Fundusz
Sprawiedliwości

Ministerstwo
Sprawiedliwości

Sfinansowano ze środków Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości

www.funduszsprawiedliwosci.gov.pl

SPIS TREŚCI

I.	UWAGI WSTĘPNE.....	4
II.	SUMIENIE.....	5
III.	GWARANCJE FORMALNE WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII.....	8
IV.	OBOWIĄZKI OBYWATELSKIE WOBEC PAŃSTWA A WOLNOŚĆ RELIGIJNA ...	19
V.	OBOWIĄZKI ZAWODOWE A WOLNOŚĆ RELIGIJNA.....	31
VI.	REALIZACJA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W RELACJACH RODZINNYCH	34
VII.	PODSUMOWANIE	41
	BIBLIOGRAFIA.....	44

I. UWAGI WSTĘPNE

Wolność sumienia i religii jest jednym z podstawowych uprawnień przysługujących jednostce zarówno w relacjach interpersonalnych, ale także w sferze publicznoprawnej. Człowiek może w pełni realizować swoje prawa jedynie w sytuacji, gdy ma możliwość nie tylko wyrażania swoich poglądów, ale także wtedy, gdy zapewnia mu się możliwość kierowania się nimi w swoim postępowaniu. Gwarancje, które funkcjonują jedynie w sferze formalnoprawnej, bez możliwości korzystania z nich na co dzień, stają się bezużyteczne. Szacunek dla prawa i prawodawcy uzależniony jest w znacznej mierze od tego, jak przestrzega się ustanowionych norm.

Wolność sumienia i religii jest kategorią normatywną. Regulacje dotyczące możliwości pozytywnego bądź negatywnego ustosunkowania się do kwestii religii, zostały zamieszczone zarówno w międzynarodowych katalogach praw człowieka jak i w ustawach zasadniczych i aktach prawnych niższego rzędu poszczególnych państw. Nomenklatura jakiej używa prawodawca nie jest jednakże tożsama. Można spotkać takie określenia jak: wolność sumienia i wyznania; wolność przekonań; wolność myśli, sumienia i wyznania; wolność sumienia i religii czy wolność religijna. Wszystkie te pojęcia są w znacznej mierze są zbieżne ze sobą, chociaż doktryna wskazuje na istniejące różnice. Niemniej jednak na użytek niniejszego opracowania, będziemy rozumieć je w tożsamy sposób.

II. SUMIENIE

Kluczową kwestią dla podejmowanych rozważań jest możliwość kierowania się przez osobę wskazaniami własnego sumienia w codziennym życiu i relacjach z różnymi podmiotami. Co prawda istnieje bogata literatura przedmiotu wyjaśniająca czym sumienie jest, ale dla kompletności prowadzonych rozważań warto temu zagadnieniu poświęcić nieco uwagi¹. Jednym z pierwszych autorów, który podjął się próby ukazania istoty sumienia był grecki filozof Filon z Aleksandrii. Łączył on grecką filozofię z Biblią. Sumienie miało dla niego zdolność oskarżania i sądzenia. Jest jedynym nieprzekupnym oskarżycielem i nieomylnym sędzią. Wśród filozofów rzymskich, zagadnieniu temu uwagę poświęcał Seneka, który uznał sumienie za duchową i moralną siłę człowieka². Dla Immanuela Kanta sumienie jest nakazem rozumu: „czyń, co powinieś, ponieważ powinieś”. Jest to wiedza rozumowa

¹ Zob. m.in.: S. Szymik, *Starotestamentowe, judaistyczne i grecko-rzymskie pojęcie sumienia*, [w:] Forum teologiczne 2014/15, s. 7-21; D. Buksik, *Rozumienie sumienia w naukach psychologicznych*, [w:] Seminare 1999/15, s. 267-274; A. Szostek, *Kategorie sumienia w etyce*, [w:] *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, (red.) P. Stanisławski, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014 s. 15-25.

² S. Szymik, *Starotestamentowe...*, s. 12

o obowiązkach moralnych³. Sumienie stanowi jedyną i ostateczną instancję odwoławczą. Reguła sumienia sprowadza się do twierdzenia, że jeżeli ktoś doszedł do przekonania, iż wykonanie pewnej czynności jest jego obowiązkiem, to ma moralne przyzwolenie do jej wykonania⁴. W opozycji do Kanta znajduje się stanowisko E. Drukshaima, dla którego sumienie jest wytworem życia społecznego. Człowiek jest więc kształtowany przez środowisko, w którym wzrasta⁵.

Współcześnie podejmowane są również próby zdefiniowania tego czym jest sumienie. Dzieje się to na gruncie filozofii, psychologii czy teologii, ale także przedstawiciele nauk prawnych zajmują się tym zagadnieniem. Tadeusz Ślipko uznawał je za uformowany osąd o moralnym dobru lub złu w kontekście zamierzonego przez człowieka konkretnego aktu działania, którego sprawienie staje się dla niego źródłem wewnętrznej aprobaty bądź poczucia winy własnego bycia dobrym lub złym człowiekiem⁶. Andrzej Szostek określił sumienie jako głos rozumu człowieka, jego osąd co powinien czynić, co odpowiada prawdzie o dobru i co jest zgodne z moralnym prawem, zastrzegając również, że nie można przyporządkowywać prawdy obiektywnej własnym życzeniom⁷. Respekt dla prawdy, zgodnie z tym jak ją podmiot postrzega, stanowi nieodzowny warunek zachowania jego tożsamości jako człowieka⁸. Sumienie jest w opinii Szostka sądem praktyczno-praktycznym, odnoszącym się do czynów podmiotu. Osądem, określającym co w danej sytuacji należy czynić⁹.

Francuski prawnik, pracujący na rzecz służb dyplomatycznych Stolicy Apostolskiej, Grégor Puppinc, dookreśla, że sumienie nie stanowi całości osobistych przekonań jednostki. Ale ich praktyczną genezę, czyli źródło, z którego się wywodzą. Sumienie pełni w opinii tegoż autora zarówno funkcję psychologiczną jak i moralną. Za pomocą rozumu ocenia moralność konkretnych sytuacji, posiadając zdolność osądu norm społecznych i religijnych. Sumienie psychologiczne określa jako świadomość i akt poznania świata i samego siebie. Pozwala jednocześnie zgłębić to, co uniwersalne jak i to, co jest partykularne. Z kolei sumienie moralne, chociaż jest zakorzenione w sumieniu psychologicznym, to jednak poza nie wykracza, formułując dodatkowo moralny osąd działania. Osoba nie tylko wie, co robi, ale jednocześnie potrafi ocenić swój czyn pod względem poprawności moralnej¹⁰. Sędzia Sławomira

³ Tamże, s. 267-268.

⁴ M. Rutkowski, *O postępowaniu pod wpływem sumienia*, [w:] *Etyka* 2015/50, s. 115-151.

⁵ D. Buksik, *Rozumienie sumienia...*, s. 268.

⁶ T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 2002, s. 371.

⁷ A. Szostek, *Pogadanki z etyki*, , Częstochowa 1993, s. s. 137-138.

⁸ A. Szostek, *Kategorie sumienia w etyce...*, s. 22.

⁹ A. Szostek, *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne*, [w:] *Teologia i moralność* 2013/2/14, s. 7-8 (7-18)

¹⁰ G. Puppinc, *Klazula sumienia a prawa człowieka*, tłum. M. Kulczyk, Warszawa 2022, s. 15-16.

Wronkowska-Jaśkiewicz zwraca uwagę na aspekt racjonalnego podejścia do sądów sumienia w zdaniu odrębnym do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 2015 r. Stwierdza tam m.in., że: „...sumienie jest pewną predyspozycją człowieka, zdolnością rozeznania i oceniania jak powinien w danych warunkach postępować, dając impuls do pewnego zachowania się jako "zgodnego z głosem sumienia" albo powstrzymania się od czynienia tego, czemu "głos sumienia się sprzeciwia". Dostrzega ona jednakże niebezpieczeństwo, gdyż: „akt sumienia jest zawsze aktem czyjegoś sumienia, a kierowanie się sumieniem nie daje gwarancji, że postępuje jedynie słusznie”¹¹. W opinii tej zdaje się jednakże pomijać istnienie wartości obiektywnych w procesie osądu danego czynu, bez odniesienia do których ocena narażona jest na błąd¹².

Z całą pewnością należy zgodzić się ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego, który podkreśla fakt, że sumienie nie poddaje się prawniczemu definiowaniu¹³. Niezmiernie ciężko jest ująć w kazuistyczny język ten przymiot osoby ludzkiej. Sumienie jest kategorią, która jest wolna od jakiegokolwiek ingerencji ze strony prawodawcy. Stanowi ono wewnętrzną sferę jednostki, a ewentualnemu limitowaniu mogą podlegać jedynie zewnętrzne jej przejawy, jak chociażby kwestia manifestowania swoich przekonań w przestrzeni publicznej. Nikt nie jest zdolny narzucić osobie ludzkiej tego jak ma myśleć i jak oceniać konkretną sytuację. Należy również podkreślić fakt, że wyrażana wola nie zawsze musi odpowiadać rzeczywistym przekonaniom. Różne mogą być tego przyczyny. Chodzić może np. o świadome działanie mające na celu uzyskanie wymiernych korzyści. Problem istnieje jednakże wtedy, kiedy jednostka nie może swobodnie wyrażać swoich opinii motywowanych osądem sumienia i postępować zgodnie z nimi pod groźbą kary (zachowanie milczenia), jak i wówczas, gdy zostaje przymuszona do zachowania wbrew sumieniu, pod groźbą represji względem siebie czy też najbliższych osób.

¹¹ Zdanie odrębne sędzi TK Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r. (sygn. Akt K 12/14 -OTK-A 2015/9/143) .

¹² M. Bielecki, *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej oraz na tle sytuacji prawnej przedstawicieli innych zawodów*, w: *Wolność sumienia. Perspektywa prawnoporównawcza*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019, s. 96 (93-163).

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. - K 12/14.

III. GWARANCJE FORMALNE WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII

Regulacje normatywne gwarantujące jednostce wolność sumienia i religii, zawarte są w licznych dokumentach, dlatego też poniżej zostaną wskazane te, które wywarły wpływ na kształt istniejących rozwiązań, zarówno w płaszczyźnie krajowej jak i międzynarodowej.

Jednym z pierwszych dokumentów gwarantujących swobody religijne był edykt mediolański, wydany w 313 r. przez cesarzy rzymskich Konstantyna Wielkiego i Licyniusza. W wyniku jego proklamowania zakończył się okres prześladowań chrześcijan w cesarstwie rzymskim¹⁴. Uznano w nim m.in. że: „...nie można zabronić swobody decyzji czy myśl swą skłoni do wyznania chrześcijańskiego, czy do innej religii, którą sam za najodpowiedniejszą uzna...”¹⁵. Okres średniowiecza w Europie to czas, kiedy działanie w zgodzie z własnym

¹⁴ J. Krukowski, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993 r., s. 18.

¹⁵ Edykt mediolański, [w:] T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Starożytność i średniowiecze I*, Toruń 2004, s. 77.

sumieniem utożsamiano z działaniami wypełniającymi nakazy religijne. Czyny sprzeczne z zasadami wiary uznawano za postępowanie wbrew własnemu sumieniu. W imię szerzenia chrześcijaństwa roszczono sobie prawo do toczenia wojen religijnych. Ojcowie Kościoła, tacy jak św. Augustyn czy św. Tomasz, nie uznawali praw heretyków, schizmatyków czy apostatów. Tych zaś, którzy świadomie odeszli od wiary katolickiej należało według nich siłą zmusić do ponownego jej przyjęcia¹⁶. Jednakże pomimo, że Kościół katolicki w średniowieczu nie był tolerancyjny dla odstępców od wiary katolickiej, to w jego obrębie zaczęły rodzić się idee, zwracające uwagę na prawa osób wyznających inny światopogląd. Podczas odbywającego się w latach 1414-1418 soboru w Konstancji, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, ksiądz katolicki Paweł Włodkowic, bronił praw innowierców. Stwierdził wówczas m.in., że: „skoro niewierni chcą żyć spokojnie wśród chrześcijan, nie należy wyrządzać im żadnej przykrości na osobach i mieniu...[...]”¹⁷. W polskich realiach uchwalono również akt konfederacji warszawskiej w dniu 28 stycznia 1573 r. Dokument ten deklarował wieczysty i bezwarunkowy pokój pomiędzy wszystkimi wyznaniem, oraz równouprawnienie wobec prawa niezależnie od wyznawanej religii¹⁸.

Konstytucja USA z 1787 r. oraz pierwsza poprawka do jej tekstu z 1798 r., zagwarantowała wolność w zakresie wyznawanej religii. Zgodnie z art. 6 § 3, żadne wyznanie wiary nie mogło decydować o kwalifikacjach do objęcia jakiegokolwiek urzędu bądź funkcji publicznej. Natomiast, zgodnie z pierwszą poprawką, zostało zakazane wprowadzenie ustaw ograniczających wolność religijną bądź wprowadzających oficjalną religię państwową¹⁹.

Konstytucja 3 maja z 1791 r. w swej treści zawierała unormowania, poręczające wolność wszystkich religii i obrządków na terenie Rzeczypospolitej, zawierając jednocześnie zakaz odstępstwa od wiary rzymskokatolickiej, która została uznana za religię narodową i panującą (art. 1)²⁰. W XX w. w aktach normatywnych zaczyna się wyodrębniać kategorię wolności sumienia, poczynając od konstytucji marcowej z 1921 r., gwarantującej to prawo obok wolności wyznania (art. 111)²¹. Uprawnienie to należy rozpatrywać łącznie z gwarancjami zawartymi w art. 104, na mocy których każdy obywatel miał prawo do wyrażania swoich myśli i przekonań. Były to uprawnienia indywidualne, przyznane poszczególnym obywatelom²².

¹⁶ H. Misztal, *Wolność religijna*, [w:] Prawo wyznaniowe, rd. H. Misztal, Lublin 2000, s. 204.

¹⁷ L. Ehrlich, *Pisma wybrane Pawła Włodkowica, t. 1*, Warszawa 1968, s. 9.

¹⁸ T. Kosiek, *Polscy prekursorzy pierwiastków demokracji na tle tradycji europejskiej*, [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie 2016/98, s. 58.

¹⁹ Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 17 IX 1787 r. (wraz z poprawkami), [w:] Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, (red.) B. Lesiński, Poznań 1995 r., s. 185-203.

²⁰ <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html>

²¹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.)

²² Szerzej: M. Bielecki, *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej*, s. 99.

W konstytucji z 23 kwietnia 1935 r. pozostawiono w mocy art. 111 z konstytucji marcowej, utrzymując tym samym gwarancje w zakresie ochrony wolności sumienia (art. 81 ust. 2)²³. Konstytucja z 22 lipca 1952 r. zapewniła obywatelom wolność sumienia i wyznania, ustanawiając jednocześnie zakaz jej nadużywania w celach grożących interesowi Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej²⁴. Przepisy te były wykorzystywane przeciwko ludziom wierzącym, wraz z unormowaniami dekretu z 5 sierpnia, który zakazywał nadużywanie wolności sumienia i wyznania w celach wrogich ustrojowi Rzeczypospolitej (art. 8)²⁵.

Po zakończeniu II wojny światowej ogromny wpływ na regulacje przyjmowane przez państwa demokratyczne wywarła Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., pomimo tego, że zawarte w niej normy nigdy nie stały się obowiązujące²⁶. W art. 1 uznano, że: „Ludzie rodzą się wolni i równi w godności i prawach. Są obdarzeni rozumem i sumieniem oraz powinni postępować w stosunku do siebie wzajemnie w duchu braterstwa”. Ponadto w art. 18 uznano, że każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań; wolność manifestowania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów. Przyjęta 4 listopada Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, nawiązując do tekstu deklaracji, wolność religii zastępuje określeniem wolności wyznania (art. 9)²⁷. Podobne gwarancje zawarto w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. (art. 18)²⁸ oraz w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej (art. 10 ust. 1)²⁹.

Obok obowiązujących regulacji międzynarodowych, system ochrony wolności religijnej w polskim systemie prawnym tworzy ustawa zasadnicza³⁰ oraz akty prawne niższego rzędu. W szczególności należy wskazać m.in. ustawę z dnia 17 maja 1989 r. *o gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (u.g.w.s.w.)³¹, oraz obowiązujący kodeks karny. Ponadto istnieje grupa aktów normatywnych określających sytuację poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych.

²³ Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. z 1935 r., nr 30 poz. 2270).

²⁴ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. (Dz. U. z 1952 r., nr 33, poz. 232).

²⁵ Dekret z 5 sierpnia 1949 r. *o ochronie wolności sumienia i wyznania* (Dz. U. z 1949 r., nr 45, poz. 334).

²⁶ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r.- <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [dostęp: 07.08.2018 r.]

²⁷ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r., (Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284).

²⁸ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).

²⁹ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2007 r. (Dz. U. UE. 2007.303.1).

³⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 ze zm.).

³¹ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. *o gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz. U. z 2023 r, poz. 265 t.j.).

Polska Konstytucja w kilku miejscach zawiera odniesienia do wolności religijnej, określając m.in. zakres przedmiotowy i podmiotowy, jak również kwestie limitowania tegoż uprawnienia. Należy podkreślić, że podstawą wszystkich wolności i praw zawartych w ustawie zasadniczej jest godność osoby ludzkiej, która w świetle art. 30 jest wartością przyrodzoną, niezbywalną, nienaruszalną, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych. Nie da się zaprzeczyć, że bardzo trudno jest precyzyjnie stwierdzić czym godność jest. Niemniej jednak Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie potwierdza, że godność człowieka jest aksjologiczną podstawą i przesłanką całego porządku konstytucyjnego³². Godność, można określić jako przyrodzoną wartość człowieka, wypływającą z jego natury, o trwałym charakterze, dającą mu możliwość racjonalnego korzystania z własnych praw w sposób nienaruszający uprawnień innych osób³³.

Wymiar sprawiedliwości bardzo często potwierdza wyjątkowy charakter godności osoby ludzkiej. Sąd Najwyższy zauważa m.in., że wraz z wolnością człowieka należy ona do najważniejszych dóbr osobistych chronionych przez porządek konstytucyjny, a jej skuteczna ochrona jest podstawowym obowiązkiem władz publicznych³⁴. W podobnym duchu wypowiedział się również Sąd Apelacyjny w Warszawie, który podkreśla, że: „Obowiązek poszanowania i ochrony godności ludzkiej powinien być realizowany przez władze publiczne także tam, gdzie Państwo działa w ramach imperium, realizując swoje zadania represyjne, których wykonanie nie może jednak prowadzić do większego ograniczenia praw człowieka i jego godności niż to wynika z zadań ochronnych i celu zastosowanego środka. Jak wskazuje się w orzecznictwie, wymóg zapewnienia przez Państwo godziwych warunków odbywania kary pozbawienia wolności stanowi obowiązek demokratycznego państwa prawnego”³⁵. Podstawowy trzon gwarancji w zakresie korzystania z wolności religijnej stanowi art. 53, który w całości odnosi się do interesującej nas kwestii. Interpretacja treści wskazanej normy, pozwala na wyodrębnienie podmiotów mogących korzystać z uprawnień związanych z wolnością religijną. Wśród nich należy wymienić m.in. każdą osobę ludzką, rodziców, dziecko, oraz kościoły i inne związki wyznaniowe o uregulowanej sytuacji prawnej. Z punktu widzenia realizowanego tematu obszarem badań objęto wyłącznie personalny wymiar wolności

³² M. Granat, *Godność człowieka w art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, w: Państwo i Prawo 2008/8, s. 3.

³³ M. Bielecki, *Ochrona godności osoby ludzkiej w związku z jej zatrzymaniem przez Policję – wybrane aspekty*, w: Przegląd Prawno-Ekonomiczny 2016/4/37, s. 57 (53-71); tenże, *Ochrona godności osoby skazanej w prawie karnym wykonawczym. Wybrane aspekty*, w: Zeszyty Naukowe KUL 60, 2018/1/241, s. 164 (159-178).

³⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2023 r. (II NSNc 98/23 – LEX nr 3579326).

³⁵ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 2 czerwca 2022 r. (I ACa 854/21 – LEX nr 3440996).

religijnej, z pominięciem praw przynależnych poszczególnym instytucjom konfesyjnym. Zakres uprawnień, z których może korzystać jednostka, obejmuje m.in. wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują (art. 53 ust. 2). Ponadto rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Należy jednakże pamiętać, że wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonań (art. 53 ust. 3 w zw. z art. 48 ust. 1). Prawodawca zakres powyższych uprawnień rozszerza w u.g.w.s.w. Obok tych wymienionych w art. 53 ust. 2 Konstytucji, zagwarantowano m.in. prawa w zakresie: korzystania ze źródeł informacji na temat religii; wytwarzania i nabywania przedmiotów potrzebnych do kultu i praktyk religijnych; wytwarzania, nabywania i posiadania artykułów potrzebnych do przestrzegania reguł religijnych, wyboru stanu duchownego lub zakonnego, zrzeszania się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii oraz otrzymania pochówku zgodnego z wyznawanymi zasadami religijnymi lub przekonaniem w sprawach religii (art. 2 ust. 7-12 u.g.w.s.w.).

Istotne gwarancje w zakresie wolności religijnej zostały zawarte również w art. 85 ust. 3 Konstytucji, przyznający obywatelowi, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, możliwość odbycia służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie. Powyższa norma w obecnych realiach, kiedy powszechna służba wojskowa jest zawieszona, nie ma praktycznego znaczenia, jednakże należy mieć na uwadze to, iż w każdej chwili obowiązek służby wojskowej może zostać przywrócony, jak również to, że odmowa służby wojskowej motywowanej przesłankami religijnymi w przeszłości była źródłem narażenia się jednostki na odpowiedzialność karną.

Niewątpliwie istotne kwestie dotyczące gwarancji w zakresie wolności religijnej zostały zawarte w art. 25 ust. 2 Konstytucji, zgodnie z którym władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. Powyższa norma winna być interpretowana zarówno w zakresie instytucjonalnych relacji państwo-Kościół, świadczy o tym m. in. miejsce jej umieszczenia obok innych zasad ustrojowych regulujących te kwestie, jak również w odniesieniu do statusu jednostki i jej

uprawnień w zakresie wolności religijnej³⁶. Władze mają aktywnie wspierać jednostkę, tworząc dla niej zarówno gwarancje o charakterze formalnym (regulacje normatywne) jak i materialnym (instytucje), które pozwolą jej na publiczne wyrażanie własnych poglądów.

Obok uprawnień o charakterze pozytywnym (prawo do czegoś), ustawa zasadnicza zawiera również gwarancje o charakterze negatywnym (wolność od czegoś). Zakazuje się bowiem zmuszania kogokolwiek do uczestniczenia bądź nieuczestniczenia w praktykach religijnych, jak również wprowadzania obowiązku ujawniania swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Z zakresem przedmiotowym wolności sumienia i religii, korespondują inne uprawnienia jednostki proklamowane w Konstytucji. W grę wchodzi m.in. wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji (art. 54), wolność zgromadzeń (art. 57) czy wolność zrzeszania się (art. 58).

Ochrona wartości jaką jest wolność religijna nabiera szczególnego znaczenia poprzez gwarancje zawarte w kodeksie karnym z 1997 r. Prawodawca w rozdziale XXIV dokonał stypizowania przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania. Zgodnie z art. 194 k.k. penalizacji podlega czyn polegający na ograniczeniu człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową lub bezwyznaniowość. Jak podkreśla się w doktrynie, czynność sprawcza obejmuje wszelkie formy ograniczania tj.: umniejszanie, uszczuplanie czy pozbawianie przysługujących uprawnień ze względu na pozytywne bądź negatywne określenie się w kwestiach wyznaniowości. Nie można jednakże uznać za przejaw dyskryminacji religijnej osób niewierzących, funkcjonowania zakorzenionych kulturowo symboli religijnych w życiu publicznym³⁷. Niewątpliwie przejaw dyskryminacji osób niewierzących stanowiłoby ograniczanie ich w możliwościach ekspresji własnych poglądów. Przestrzeń publiczna nie jest miejscem, gdzie przy poszanowaniu wzajemnych praw i w duchu tolerancji można manifestować własne poglądy.

Art. 195 k.k., chroni osoby realizujące swoje prawo do manifestowania poglądów inspirowanych religią. Zakazuje się tu m.in. złośliwego przeszkadzania publicznemu wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej. Ponadto karze podlega również ten, kto złośliwie przeszkadza pogrzebowi,

³⁶ W. Brzozowski, *Rozdział I Bezstronność światopoglądowa władz publicznych jako konstytucyjna zasada prawa* w: *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2010 - <https://sip.lex.pl/#/monograph/369221356/215095/brzozowski-wojciech-bezstronosc-swiatopogladowa-wladz-publicznych-w-konstytucji-rp?cm=URELATIONS> (dostęp: 2023-10-23).

³⁷ P. Kozłowska-Kalisz [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2023, art. 194 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587737043/730049/mozgawa-marek-red-kodeks-karny-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

uroczystościom lub obrzędom żałobnym. Pod pojęciem przeszkadzania należy rozumieć wszelkie zachowania, które zakłócają powagę aktu religijnego, uniemożliwiając jego prawidłowy przebieg oraz udział w nim innych osób. Co ważne, ochroną zostały objęte publiczne akty kultu, niemniej jednak przeszkadzanie nie musi być wprost skierowane przeciwko osobom biorącym udział w akcie kultu. Może chodzić np. o zagłuszanie ceremonii religijnej. Musi ponadto zaistnieć znamię złośliwości czynu, przez którą należy rozumieć szczególną motywację sprawcy, wyrażającą się chęcią dokuczenia, wyrządzenia bólu i poniżenia innej osoby, jak również brakiem dostatecznych racji dla podejmowanych działań³⁸. Trzeba mieć świadomość, że nie każdy czyn zakłócający przebieg uroczystości religijnych może być objęty karą, np. płacz dziecka podczas uroczystości religijnych. Najwięcej emocji w debacie publicznej budzi przestępstwo stypizowane w art. 196 k.k., które polega na obrażaniu uczuć religijnych innych osób poprzez publiczne znieważanie przedmiotu czci religijnej lub miejsca przeznaczonego do publicznego wykonywania obrzędów religijnych. W doktrynie podkreśla się fakt, że „przedmiotu czci religijnej” nie należy rozumieć dosłownie jako wyłącznie materialnych symboli. Przedmiotem czci religijnej może być także podmiot kultu np. Bóg, Budda czy Mahomet³⁹. Przeciwnicy powyższej regulacji zwracają uwagę na to, że norma ta ogranicza konstytucyjną wolność słowa i postulują usunięcie przepisu z k.k. Rzeczą oczywistą jest możliwość krytykowania niektórych zachowań czy wierzeń inspirowanych religijnie, ale wyrażając swoją opinię, należy szanować drugą stronę. Należy podkreślić fakt, że w orzecznictwie wymiaru sprawiedliwości, a szczególnie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz), coraz częściej przyznaje się prymat wolności słowa nad wolnością religijną. Sprawa polskiej piosenkarki, która w jednym z wywiadów stwierdziła, że „bardziej wierzy w dinozaury niż w Biblię”, bo - jej zdaniem – „ciężko wierzyć w coś, co spisał jakiś napruty winem i palący jakies zioła”, stała się przedmiotem rozstrzygnięcia ETPCz⁴⁰. W wyroku uznano m.in., że „[...] Jakkolwiek w wywiadzie ze skarżącą znalazły się wypowiedzi, które mogły zaszokować lub poruszyć niektóre osoby, Trybunał stwierdzał wielokrotnie, iż poglądy takie, same w sobie, nie wykluczają korzystania z wolności wyrażania

³⁸ W. Wróbel [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117-211a*, red. A. Zoll, Warszawa 2017, art. 195. - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587286934/543459/wrobel-wlodzimierz-red-zoll-andrzej-red-kodeks-karny-czesc-szczegolna-tom-ii-czesc-i-komentarz-do...?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

³⁹ P. Kozłowska-Kalisz [w:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2023, art. 196 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587737045/730051/mozgawa-marek-red-kodeks-karny-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

⁴⁰ Doda skazana na grzywnę za "napruty winem i palących jakies zioła" - <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/584639,doda-skazana-na-grzywne-za-napruty-winem-i-palacych-jakies-ziola.html> (dostęp 22.10.2023 r.).

opinii. (...) Grupa religijna musi tolerować kwestionowanie przez inne osoby jej przekonań religijnych, a nawet rozpowszechnianie przez inne osoby doktryn wrogich jej wyznaniu tak długo, jak długo wypowiedzi takie nie stanowią podżegania do nienawiści albo nietolerancji religijnej[...]. Ponadto, [...] pomimo szerokiego marginesu uznania, krajowe organy władzy nie przedstawiły wystarczających powodów, mogących uzasadnić ingerencję w wolność wyrażania opinii przez skarżącą. W związku z tym miało miejsce naruszenie art. 10 Konwencji (wolność wyrażania opinii)⁴¹.

Do odmiennych konkluzji ETPCz doszedł w wyroku w sprawie skazania karnego za nazwanie proroka Mahometa pedofilem. Trybunał zauważył m.in. że: „Sądy zważyły dopuszczalne granice krytyki doktryn religijnych w stosunku do ich znieważania i stwierdziły, że wypowiedzi skarżącej mogły spowodować uzasadnione wzburzenie wśród muzułmanów. Nadto Trybunał stwierdza, że sporne wypowiedzi nie zostały sformułowane w sposób neutralny, jako obiektywny głos w debacie publicznej na temat dziecięcych małżeństw, lecz sprowadzały się do generalizacji nieopartej na podstawach faktycznych.” W konkluzji Trybunał podkreślił zaś, że: „[...] sądy krajowe nie przekroczyły swego - szerokiego - marginesu uznania w niniejszej sprawie, skazując skarżącą za znieważenie doktryn religijnych. W związku z tym nie miało miejsca naruszenie art. 10 Konwencji”⁴². Z całą pewnością na potępienie zasługują akty znieważania stosowane zarówno wobec chrześcijan jak i muzułmanów. Niemniej jednak różne potraktowanie obu przypadków przez ETPCz może budzić pewne zdziwienie. Czy nazwanie autorów Biblii jako „naprutyh winem” i „palących jakieś zioła” nie obraża chrześcijan i nie budzi wśród nich wzburzenia, co jak podkreślał ETPCz, mogło nastąpić po nazwaniu Mahometa pedofilem.

Wolność sumienia i religii nie jest jednakże prawem absolutnym i podlega limitowaniu w ściśle określonych przypadkach. Konstytucja zawiera unormowania, które w zakresie ograniczeń wolności religijnej korespondują ze sobą, niemniej jednak ich zakres nie jest jednorodny. Art. 31 ust. 3 Konstytucji stanowi bowiem, że: „ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw. Z kolei zgodnie z art. 53 ust. 5 Konstytucji: „wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa,

⁴¹ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 września 2022 r. (8257/13 - LEX nr 3403306).

⁴² Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 października 2018 r. (38450/12 - LEX nr 2582500).

porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”.

Zestawienie obok siebie powyższych unormowań prowadzi do następujących wniosków. Po pierwsze, art. 53 ust. 3, który odnosi się wyłącznie do wolności sumienia i religii, należy traktować jako *lex specialis* wobec art. 31 ust. 3, regulującego materię ogółu praw i wolności proklamowanych w konstytucji⁴³. Po drugie, z powyższego założenia wynika, że przesłanka ochrony środowiska nie stanowi konstytucyjnej granicy dla korzystania z wolności religijnej⁴⁴. Po trzecie, dokonując literalnej wykładni, należałoby stwierdzić, że do ograniczeń w zakresie wolności religijnej nie powinien mieć również zastosowania fragment art. 31 ust. 3, który dotyczy stosowania tzw. testu proporcjonalności przy ich wprowadzaniu („[...] ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw.”). Trybunał Konstytucyjny w jednym ze swych orzeczeń zauważył: „[...] że przepis ten (**53 ust. 5 M. B.**) nie wyłącza zastosowania zasady proporcjonalności wyrażonej w art. 31 ust. 3 konstytucji, w tym przynajmniej zakresie, w jakim treści normatywne obu tych przepisów nie pokrywają się; dotyczy to przede wszystkim, zasadniczego dla kwestii określenia granic dopuszczalnych ograniczeń, kryterium odwołującego się do istoty wolności i praw”⁴⁵. Zatem pomimo tego, że art. 53 ust. 5 stanowi przepis szczególny w stosunku do normy wyrażonej w art. 31 ust. 3, zgodnie z utrwalonym poglądem doktryny i Trybunału Konstytucyjnego, należy stosować je łącznie przy ocenie zakresu wprowadzonych rozwiązań, ingerujących w istotę wolności religijnej. Kwestia formy wprowadzenia ewentualnych ograniczeń sprecyzowana jest w obu normach. Prawodawca przewidział formę ustawowej ingerencji w we wszystkie prawa i wolności konstytucyjne. Ów wymóg wywarł ogromny wpływ na orzecznictwo wymiaru sprawiedliwości, wydawane w związku z pandemią Covid – 19, kiedy to większość ograniczeń wprowadzano w formie rozporządzeń⁴⁶. Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z 8 września 2021 r., stwierdził, iż „Warunkiem formalnym, zgodnego z Konstytucją, ograniczenia praw obywateli jest więc ustanowienie ich tylko w ustawie. Oznacza to, że niedopuszczalne prawnie (z uwagi także na wskazane wyżej zasady prawidłowej legislacji) jest przeniesienie przez ustawodawcę na władzę wykonawczą kompetencji do stanowienia przepisów ograniczających wolności i prawa obywateli gwarantowanych ustawą zasadniczą”⁴⁷. Jeżeli chodzi o przesłanki limitowania

⁴³ M. Florczak-Wator. *Komentarz do art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, (red.) P. Tuleja, WKP 2019.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 lutego 1999 r. (SK 11/98 – OTK 1999/2/22).

⁴⁶ Szerzej na ten temat: M. Bielecki, *Ograniczenia wolności religijnej w okresie pandemii*, w: *Transformacja prawa polskiego w dobie epidemii Covid – 19*, (red.) P. Szutkiewicz, M. Wieczorek, Warszawa 2020, s. 37-57.

⁴⁷ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 września 2021 r. (II GSK 781/21 - LEX nr 3241233). Zob. także: wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 26 stycznia 2021 r. (VII SA/Wa 1479/20 – LEX 3123329); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z dnia 12 stycznia 2021

wolności religijnej większość z nich nie ma legalnej definicji i aby doprecyzować ich zakres niezbędne jest sięgnięcie do dorobku doktryny innych dziedzin wiedzy.

Bezpieczeństwo państwa czasami bywa utożsamiane z bezpieczeństwem narodowym⁴⁸. Stanowi ono niewątpliwie element polityki państwa w zakresie praktycznej działalności władzy wykonawczej, w aspekcie tworzenia, wykorzystania i utrzymania wszechstronnego potencjału państwa w poszczególnych przedmiotowych strefach bezpieczeństwa⁴⁹.

Porządek publiczny utożsamiany jest z kolei z ładem społecznym ukształtowanym przez zespół norm prawnych i pozaprawnych, harmonizujących życie ludzi w ramach organizacji państwowej i tym samym umożliwiających wypełnianie przez organy państwa zadań ukierunkowanych na zapewnienie optymalnych warunków życia i normalnego funkcjonowania państwa⁵⁰.

W doktrynie i w orzecznictwie wymiaru sprawiedliwości nie ma natomiast jednomyślności, co do tożsamości przesłanek: „moralności publicznej” - art. 31 ust. 3 i „moralności” – art. 53 ust. 5. Część autorów twierdzi, że są to pojęcia tożsame znaczeniowo, a rozbieżność jest wynikiem przeoczenia ustrojodawcy⁵¹. Według innych opinii pojęcie moralności z przydawką „publiczna” jest pojęciem zawężającym w stosunku do moralności *in genere*⁵². W takim duchu wypowiedział się m.in. Sąd Najwyższy, kiedy orzekł, że pominięcie w art. 53 ust. 5 Konstytucji przydawki „publiczna”, może oznaczać, że zamiarem ustrojodawcy było poszerzenie zakresu ingerencji państwa w tę wolność względem art. 31 ust. 3 Konstytucji⁵³.

W odróżnieniu od „moralności publicznej”, pojęcie „zdrowia publicznego” zostało doprecyzowane przez prawodawcę. W świetle ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r., o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych, zdrowie publiczne to stan zdrowotny całego społeczeństwa lub jego części, określany na podstawie wskaźników epidemiologicznych

r. (III SA/GI 421/20 – LEX nr 3117596); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 11 grudnia 2020 r. (II SA/Sz 765/20 – LEX nr 3109069).

⁴⁸ K. Walczuk, *Wolność religii a bezpieczeństwo publiczne – wybrane aspekty konstytucyjne*, [w:] *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, M. Skwarzyński, P. Steczkowski (red.), Lublin 2016, s. 83.

⁴⁹ M. Ciszek, *Teoretyczne podstawy bezpieczeństwa państwa*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 9/2012, s. 43.

⁵⁰ W. Lis, *Bezpieczeństwo wewnętrzne i porządek publiczny jako sfera działalności administracji publicznej*, Lublin 2015, s. 62.

⁵¹ Zob. J. Podkowik, *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności*, w: *Państwo i Prawo* 8/2019, s. 41, i przywołana tam literatura w przypisie 65; J. Ciapała, *Konstytucyjna wolność działalności gospodarczej w Rzeczypospolitej Polskiej*, Szczecin 2009, s. 404.

⁵² P. Sobczyk, *Porządek publiczny i moralność publiczna wartościami współtworzącymi konstytucyjny porządek aksjologiczny*, w: *Klauzule porządku publicznego i moralności publicznej*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019, s. 33.

⁵³ Postanowienie Sądu Najwyższego z 5 marca 2015 r. (III KK 274/14 – OSNKW 2015/9/72).

i demograficznych (art. 2 ust. 35). W 2015 r. została również przyjęta ustawa o zdrowiu publicznym, która dookreśla zakres zadań podejmowanych w celu ochrony tejże wartości⁵⁴.

Ostatnią z przesłanek wyodrębnionych w art. 53 ust. 5 Konstytucji, są wolności i prawa innych osób. Jednostka realizując swoje konstytucyjne uprawnienia, musi mieć świadomość, że ich zakres ściśle skorelowany jest z prawami innych osób. W przypadku korzystania z wolności religijnej najczęściej dotyczy to osób niewierzących lub wyznających inną religię.

Zakres praw gwarantowanych ludziom wierzącym w zakresie możliwości korzystania przez nich z wolności religijnej, zarówno na płaszczyźnie prawa międzynarodowego jak i krajowego, nie budzi zasadniczych zastrzeżeń. Wątpliwości natomiast pojawiają się w momencie interpretowania ich treści zarówno przez doktrynę jak i wymiar sprawiedliwości. Szczególne kontrowersje rodzą się przy konfrontowaniu wolności sumienia i religii z innymi wartościami konstytucyjnymi m.in. wolnością słowa. Nie można zapominać o tym, że jak podkreśla TK, wolność religijna stanowi jeden z fundamentów pluralistycznego społeczeństwa demokratycznego. Tworzy tożsamość osób wierzących, ale również jest wartością dla ateistów, agnostyków, sceptyków i osób indyferentnych w stosunku do wiary⁵⁵.

⁵⁴ Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zdrowiu publicznym (Dz. U. z 2019 r., poz. 2365 t.j.).

⁵⁵ Uzasadnienie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r.

IV. OBOWIĄZKI OBYWATELSKIE WOBEC PAŃSTWA A WOLNOŚĆ RELIGIJNA

Obywatelstwo stanowi szczególną więź prawną łączącą osobę fizyczną z państwem. Przynależność do państwa sprawia, że osoba staje się podmiotem praw i obowiązków, bezpośrednio wynikających z owej więzi. Istota obywatelstwa sprowadza się do tego, że osoba staje się częścią wspólnoty politycznej jaką jest naród i uczestniczy w kształtowaniu jego woli⁵⁶. Konstytucja stanowi, że obywatelstwo polskie nabywa się przez urodzenie z rodziców, będących obywatelami polskimi. Inne przypadki nabycia obywatelstwa polskiego określa ustawa (art. 34). Wspomniany akt prawny doprecyzowuje, że nabywa się je z mocy prawa, poprzez nadanie, przez uznanie za obywatela polskiego oraz poprzez przywrócenie

⁵⁶ P. Tuleja [w:] P. Czarny, M. Florczak-Wątor, B. Naleziński, P. Radziejewicz, P. Tuleja, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, Warszawa 2023, art. 34 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939291/736731/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

obywatelstwa polskiego (art. 4)⁵⁷. Więż prawna łącząca jednostkę z państwem, obliguje ją do określonych zachowania. W Konstytucji zostały sformułowane obowiązki obywatela wobec państwa, które dotyczą m.in.: wierności Rzeczypospolitej i troski o dobro wspólne (art. 2); przestrzegania obowiązującego prawa (art. 83); ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych na rzecz państwa (art. 84); obrony Ojczyzny (art. 85) oraz dbałości o stan środowiska i ponoszenia odpowiedzialności za jego pogorszenie. Jak zauważa Sąd Najwyższy: „Konstytucja RP nie jest aktem czysto asymetrycznym, nakładającym jedynie obowiązki na państwo względem obywateli i stanowiącym wyłącznie źródło praw obywateli. Ustawa zasadnicza od początku została pomyślana jako akt symetryczny: udzielający daleko posuniętej ochrony obywatelom ze strony państwa, ale także nakładający pewne obligacje na obywateli. Również obywatele mają obowiązki wobec państwa, w tym - przede wszystkim - obowiązek troski o dobro wspólne [...]”⁵⁸. Jak podkreśla się w doktrynie, wierność państwu to inaczej lojalność, oddanie, poświęcenie, ale także poszanowanie prawa. Od obywatela wymaga się nie tylko powstrzymywania się od działań szkodzących państwu, ale również podejmowania działań pozytywnych, takich jak chociażby obrona państwa, w sytuacji gdy znajduje się ono w niebezpieczeństwie⁵⁹. Obowiązek przestrzegania prawa wymaga w pierwszej kolejności poszanowania zasady prymatu Konstytucji nad aktami prawnymi niższego rzędu. Zgodnie bowiem z art. 8, Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej. Nie można o tym zapominać szczególnie w sytuacjach, gdy w jawnej opozycji do zasad w niej zawartych pozostają inne regulacje normatywne. Ciężary i świadczenia osobiste mają zbliżoną naturę i jak zauważa M. Florczak – Wątor, nie są świadczeniami represyjnymi, ale alimentacyjnymi, gdyż służą utrzymaniu państwa. Siłą rzeczy, podstawowe znaczenie mają świadczenia pieniężne, natomiast świadczenia osobiste pełnią funkcję uboczną i uzupełniającą. Autorka wśród nich wymienia m.in. obowiązek świadczeń osobistych i rzeczowych w czasie stanów nadzwyczajnych⁶⁰.

Dbałość o stan środowiska, stanowi element dobra wspólnego, a jego znaczenie dla funkcjonowania państwa podkreśla się m.in. w licznych odwołaniach, zawartych w Konstytucji. Rzeczpospolita Polska ma strzec niepodległości i nienaruszalności swojego

⁵⁷ Ustawa z dnia 2 kwietnia 2009 r. o obywatelstwie polskim (Dz. U. z 2023 poz. 189 t.j.).

⁵⁸ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 16 lipca 2019 r. (I NSNc 11/19 - OSNKN 2020, nr 3, poz. 20).

⁵⁹ M. Florczak-Wątor [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, art. 82 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939339/736779/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

⁶⁰ M. Florczak-Wątor [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, art. 84. - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939341/736781/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).

terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnić **ochronę środowiska (podkr. M.B.)**, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju. Ochrona środowiska stanowi również jedną z przesłanek limitowania konstytucyjnych wolności i praw (art. 31 ust. 3). Z kolei władze publiczne są obowiązane do zapobiegania negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska (art. 68 ust. 4). To również na władzach publicznych spoczywa obowiązek prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnym i przyszłym pokoleniom (art. 74 ust. 1). Dobrostan naturalnych walorów przyrody, obliguje władzę państwową do wspierania działań obywateli, mających na celu ochronę i poprawę stanu środowiska (art. 74 ust. 4). Potrzeba troski o bezpieczeństwo ekologiczne została wyartykułowana w Strategii Bezpieczeństwa Narodowego z 2020 r., gdzie IV filar bezpieczeństwa zatytułowano „Rozwój społeczny i gospodarczy. Ochrona środowiska”⁶¹.

Kluczową kwestią z punktu widzenia podejmowanych rozważań jest obowiązek obrony Ojczyzny nałożony na obywatela. Regulacja zawarta w ustawie zasadniczej przywołuje obowiązek pełnienia służby wojskowej. Prawodawca poprzez ten zabieg jednoznacznie wskazuje, że służba wojskowa jest podstawową formą realizowania tejże powinności. Uchwalona w 2022 r. ustawa o obronie Ojczyzny (u.o.O.)⁶², doprecyzowuje zarówno zakres podmiotowy jak i przedmiotowy świadczeń realizowanych jako wypełnienie owej powinności. Obowiązku obrony Ojczyzny podlegają obywatele polscy, zdolni ze względu na wiek i stan zdrowia do jego realizacji. Warto podkreślić, że Obywatel polski będący równocześnie obywatelem innego państwa nie podlega obowiązkowi obrony, jeżeli stale zamieszkuje poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej (art. 3 ust. 1.u.o.O.). W ramach obowiązku obrony Ojczyzny obywatele polscy są obowiązani do: pełnienia służby wojskowej; wykonywania obowiązków wynikających z nadanych przydziałów mobilizacyjnych i pracowniczych przydziałów mobilizacyjnych; pełnienia służby w jednostkach zmilitaryzowanych, oraz wykonywania świadczeń na rzecz obrony – na zasadach i w zakresie określonych w ustawie (art. 3 ust. 2.u.o.O.).

W sytuacji, gdy przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają obywatelowi na odbywanie służby wojskowej, może być on obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie. (art. 85). Również u.o.O. stanowi, że podstawowym sposobem spełniania obowiązku obrony Ojczyzny jest pełnienie służby wojskowej, jednakże spełnianie tego obowiązku może nastąpić również przez odbywanie służby zastępczej (art. 4

⁶¹ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020, Warszawa 2020.

⁶² Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny (t.j. Dz. U. z 2022, poz. 2305, t.j. ze zm.).

ust. 1 i 2 u.o.O.). Służba zastępcza jest gwarancją realizacji wolności religijnej. Wobec zawieszenia obowiązku służby wojskowej, obecnie regulacja ta nie ma praktycznego zastosowania. W przeszłości dla przedstawicieli niektórych konfesji, głównie Świadków Jehowy, możliwość odbywania służby zastępczej była rozwiązaniem pozwalającym na postępowanie w zgodzie z własnym sumieniem. Zanim taka możliwość została uregulowana normatywnie, przewidziano dla kandydatów do wojska możliwość powoływania się na klauzulę sumienia. Dość liczna grupa poborowych masowo wyrażała swój sprzeciw sumienia wobec obowiązków sprzecznych z założeniami doktrynalnymi ich religii. Pojęcia „klauzula sumienia” i „sprzeciw sumienia”, wymagają doprecyzowania, bo często są utożsamiane ze sobą chociaż istnieje między nimi istotna różnica.

Klauzula sumienia jest kategorią normatywną, która przejawia się w tym, że prawodawca w niektórych sytuacjach daje jednostce możliwość odstąpienia od normatywnie określonego obowiązku, ze względu na kolizję z wyznawanymi zasadami moralnymi. W świetle poglądów, wyrażanych w literaturze przedmiotu, w pojmowaniu klauzuli sumienia zachodzi koegzystencja pomiędzy dwoma zbiorami norm: prawem stanowionym oraz systemem norm etycznych⁶³. Zgodnie ze stanowiskiem wyrażonym przez Sąd Najwyższy (SN): „[...] klauzula sumienia jest rozwiązaniem prawnym, które rozstrzyga konflikty pomiędzy nakazem wyznaczonym przez obowiązujące normy prawne a głosem sumienia, wzywającym do niewykonania obowiązku. Nadaje on prymat wolności sumienia przed innymi prawami i wolnościami przewidzianymi w Konstytucji RP, ustawach szczególnych, a także obowiązującym w Polsce prawie międzynarodowym [...]”⁶⁴.

Sprzeciw sumienia, w podobny sposób jak klauzula sumienia, jest uzewnętrznioną formą postępowania w zgodzie z własnym sumieniem. Nie występuje tu jednakże wyraźna konkretyzacja owego zachowania, gwarantowana w akcie normatywnym⁶⁵. Sąd Najwyższy wyraźnie podkreśla odrębność obu instytucji, stwierdzając m.in., że: „od **klauzuli sumienia**, umożliwiającej legalne zaniechanie zrealizowania obowiązku należy odróżnić sytuację określaną niekiedy jako **sprzeciw sumienia** – akt odmowy zrealizowania obowiązku wyznaczonego przez normy prawne, podejmowany wszakże nie z wykorzystaniem przewidzianych rozwiązań prawnych (np. klauzuli sumienia właśnie), lecz w warunkach

⁶³ A. Zoll, *Klauzula sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej. Aspekty etyczne i prawne*, red. P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014, s. 15-16.

⁶⁴ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r. (II KK 33/17, OSNKW 2018, nr 9, poz. 6).

⁶⁵ M. Bielecki, *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej...*, s. 122., zob. także: M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*. Przegląd Sejmowy 2013/ 6, s. 9–26, P. Stanisz, *Klauzula sumienia*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011, s. 117-118.

ryzyka, że nie zostanie uznany za mieszczący się w granicach konstytucyjnej wolności sumienia i z gotowością poniesienia za ten akt odpowiedzialności prawnej⁶⁶. Zatem podstawowa różnica pomiędzy klauzulą sumienia a sprzeciwem sumienia sprowadza się do tego, że w przypadku sprzeciwu, obowiązujące prawo nie przewiduje w sposób wyraźny możliwości niezrealizowania ciężącego na danym podmiocie obowiązku, ze względu na naruszenie wyznawanych zasad. Możliwość skorzystania ze sprzeciwu sumienia należy wywodzić z regulacji o charakterze ogólnym, odnoszącym się do sfery możności postępowania zgodnie z własnymi przekonaniem. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 7 października 2015 r. K 12/14. źródło sprzeciwu sumienia dostrzega w normie wyrażonej w art. 53. ust. 1 Konstytucji, zgodnie z którą: „każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”. Ponadto, jak zauważa TK: „Wolność sumienia musi bowiem przejawiać się także w możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem z powołaniem się na przekonania naukowe, religijne lub moralne”⁶⁷.

29 czerwca 1979 r., została wydana ustawa o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku Rzeczypospolitej Ludowej⁶⁸. Pojawiła się w niej możliwość zastępczej służby wojskowej, jednakże nie określono motywów, które miały skłaniać poborowych do jej odbycia. Podobnie, motywów odbywania służby zastępczej nie precyzowało rozporządzenie do ww. ustawy z 29 września 1980 r., które w §1. ust. 1 stanowiło, że: „poborowych przeznaczonych na ich prośbę do zastępczej służby poborowych, powołuje się do odbycia tej służby”⁶⁹. Możliwość odbycia zastępczej służby wojskowej inspirowanej przesłankami religijnymi, stała się kategorią normatywną w momencie uchwalenia ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r.⁷⁰. Zgodnie z treścią art. 3 ust. 3, ze względu na przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne, obywatele mogli występować o skierowanie ich do służby zastępczej na zasadach i w trybie określonym w ustawie o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Korzystanie z tego prawa wymagało złożenia oświadczenia w sprawie przekonań religijnych lub wyznawanych zasad moralnych. W 1992 r. została znowelizowana ustawa z 21 listopada 1967 r. oraz wydano nowe rozporządzenie Rady

⁶⁶ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r. II KK 33/17

⁶⁷ M. Bielecki, *Wolność sumienia i religii a wykonywanie świadczeń na rzecz obrony*, [w]: Człowiek - Państwo – Kościół. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu, (red.) P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 64-67 (61-79).

⁶⁸ Ustawa z 28 czerwca z 1979 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. z 1979 r., nr 15, poz. 97.).

⁶⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 września 1980 r. w sprawie zastępczej służby poborowych (Dz. U. z 1980 r., nr 23, poz. 87).

⁷⁰ Ustawa z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 1989 r., nr 29, poz. 155).

Ministrów z 3 listopada 1992 r., w sprawie służby zastępczej⁷¹. Zgodnie z art. 189 ust. 1 ustawy, „ (...) poborowi przeznaczeni do zasadniczej służby wojskowej, zasadniczej służby w obronie cywilnej lub przeszkolenia wojskowego, którzy nie korzystają z odroczenia służby wojskowej mogli, ze względu na przekonania religijne albo wyznawane zasady moralne, występować do rejonowej komisji poborowej z pisemnymi wnioskami o skierowanie ich do odbycia służby zastępczej”⁷². Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej przewiduje, że zasady odbywania służby zastępczej, motywowanej względami religijnymi, reguluje ustawa (art. 85 ust. 3). 28 listopada 2003 r. została uchwalona ustawa o służbie zastępczej (u.z.s.w.)⁷³, która została uchylona przez ustawę z 11 marca 2022 r o obronie Ojczyzny (art. 823 ust. 13). Obecnie kwestie służby zastępczej regulowane są przez u.o.O. i przewidziano dwie formy jej odbywania. Pierwsza z nich przeznaczona jest dla osób podlegających obowiązkowi służby wojskowej, którym przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na jej pełnienie. Polega ona m.in. na wykonywaniu prac na rzecz ochrony środowiska, ochrony przeciwpożarowej, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, opieki nad osobami z niepełnosprawnościami albo bezdomnymi oraz na rzecz administracji publicznej i wymiaru sprawiedliwości (art. 559 ust. 1 u.o.O.). Drugi sposób pełnienia służby zastępczej odbywa się w formacjach uzbrojonych nie wchodzących w skład Sił Zbrojnych (art. 559 ust. 1 u.o.O.). Nie jest więc przeznaczona dla osób, które ze względów religijnych wykluczają służbę z bronią w ręku. Osoba podlegająca kwalifikacji wojskowej, która została przeznaczona do odbycia obowiązkowej zasadniczej służby wojskowej, może złożyć wniosek o przeznaczenie jej do służby zastępczej, jednakże musi go odpowiednio umotywować. W jego treści powinna bowiem wskazać w wyznawanej doktrynie religijnej podstawy wyłączające możliwość odbywania służby wojskowej oraz wykazać rzeczywiste związki z wyznawaną doktryną religijną lub wskazać, że wyznawane zasady moralne pozostają w sprzeczności z obowiązkami żołnierza odbywającego służbę wojskową (art. 571 ust. 2. p.4. u.o.O.). Powyższa norma miała swój odpowiednik w art. 11 ust. 2 u.z.s.w. Z jej treści wynika, że chcący skorzystać z możliwości odbywania służby zastępczej mogą, ale nie muszą, być członkami określonego kościoła bądź związku wyznaniowego. Przesłankę wyznawanych zasad moralnych można odnosić zarówno do ludzi, którzy wywodzą ją z określonych przekonań religijnych, jak i do osób niewierzących, powołujących się na areligijną motywację, związaną z przynależnością chociażby do

⁷¹ Dz. U. z 1992 r., nr 4, poz. 192.

⁷² Szerzej na ten temat: M. Bielecki, *Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne*, w: *Studia z Prawa Wyznaniowego* 2016/19, s. 107 – 128.

⁷³ Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o służbie zastępczej (Dz.U. 2003 nr 223 poz. 2217 – tekst ogłoszony).

subkultury głoszącej poglądy pacyfistyczne. Konieczność odpowiedniego umotywowania wniosku o odbycie służby zastępczej była podkreślana w orzecznictwie wymiaru sprawiedliwości. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie podkreśla, że: „poborowy musi, [...] wykazać związek między tymi przekonaniem czy wyznawanymi zasadami moralnymi, a niemożliwością odbycia zasadniczej służby wojskowej bez sprzeniewierzenia się tym przekonaniom bądź zasadom. Uzasadnienie poborowego musi więc przekonać organy orzekające w sprawie. Zwolnienie od obowiązku służby wojskowej - bo do tego w istocie prowadzi pozytywne rozpatrzenie wniosku poborowego - i skierowanie do służby zastępczej uzasadniać mogą tylko przekonania głęboko utrwalone, należące do podstawowych wyznaczników postawy poborowego”⁷⁴. Ciekawą kwestią jest to, że w orzeczeniach dotyczących przeznaczenia do odbywania służby zastępczej interpretowano założenia doktrynalne poszczególnych konfesji i na tej postawie wydawano rozstrzygnięcia. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w wyroku z dnia 6 kwietnia 2006 r. zauważył, że: „[...] Religia chrześcijańska nie wyklucza służby wojskowej, nie kwestionuje też konieczności obrony państwa, nawet jeśli z tą obroną łączy się możliwość zabicia człowieka. Chrześcijańska koncepcja obrony koniecznej, podział wojen na sprawiedliwe i niesprawiedliwe mają długą, doktrynalnie i teologicznie uzasadnioną tradycję, toteż powołanie się na chrześcijańskie wychowanie nie może być uznane, [...] za wystarczające”⁷⁵. Z kolei w wyroku z 19 lutego 2007 r. WSA w Warszawie ocenił iż: „Powołanie się poborowego na katolicyzm lub negację wojska jako instytucji, nie może stanowić argumentu, chociażby z tego powodu, iż wyznawcy kościoła rzymsko-katolickiego mogą być kierowani do odbycia służby wojskowej[...]”⁷⁶. W 1993 r. NSA rozpatrywał sprawę Świadka Jehowy, który chciał się uchylić od zastępczej służby wojskowej, uznając że nie ma takiej możliwości w świetle obowiązujących przepisów. Niemniej jednak NSA podkreślił różnice w sytuacji członków poszczególnych wspólnot religijnych stwierdzając, że: „[...] wyznawcy różnych kościołów znajdują się w odmiennej sytuacji ze względu na spełnianie przesłanek skierowania do służby zastępczej wynikających z rygorów doktrynalnych; to zróżnicowanie jednak nie zostało im przyznane, lecz jest

⁷⁴ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 3 grudnia 2007 (II SA/Ewa 1475/07 – LEX 501573). Podobne rozstrzygnięcia: wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 stycznia 2008 r. (II OSK 1531/07 – LEX nr 495534); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 22 października 2007 (II SA/Wa 1332/07 – LEX nr 492283), wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 września 2007 r. (II OSK 832/07 – LEX 441269); wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 lutego 2007 r. (II OSK 1396/06 – LEX nr 366339); wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 21 grudnia 2006 r. (II OSK 1557/06 – LEX nr 315125).

⁷⁵ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 6 kwietnia 2006 r. (II SA/Wa 1/06 – LEX nr 213839).

⁷⁶ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 19 lutego 2007 r. (II SA/Wa 2323/06 – LEX nr 318163).

rezultatem wyboru (aktu woli). Skoro nauki Kościoła rzymskokatolickiego nie sprzeciwiają się służbie wojskowej, a kanony wyznania Świadków Jehowy stwarzają nieprzewyciężone przeszkody takiej służbie, to wyznawcy obu tych kościołów nie znajdują się w takiej samej sytuacji [...] ⁷⁷. Można się zastanawiać nad kompetencją sądów do autorytatywnego oceniania nauczania Kościoła czy ideologii światopoglądowych i filozoficznych. Niemniej jednak, należy również zdawać sobie sprawę z tego, że nie można było automatycznie pozytywnie rozpatrywać składanych wniosków. W grę wchodziło bowiem dobro Ojczyzny, a jedną z przesłanek limitowania wolności religijnej było i jest bezpieczeństwo państwa. Należy podkreślić, że jeżeli w przyszłości zostanie przywrócona służba powszechna, takie wnioski należałoby rozpatrywać przy udziale biegłych, gdyż pozwoli to na kompetentną weryfikowalność przywoływanych poglądów.

Prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania nie zostało wprost proklamowane w prawie międzynarodowym i wywodzi się je głównie z norm gwarantujących wolność sumienia i wyznania (wolność religijną) oraz regulacji przewidujących klauzulę sumienia, która również wprost wypływa z wolności religijnej ⁷⁸. Podstawowe dokumenty to Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (EKPC) ⁷⁹ oraz Karta Praw Podstawowych (KPP) ⁸⁰. Kluczowa regulacja zawarta została w art. 9 EKPC oraz w art. 10 KPP. Zgodnie z art. 9 EKPC ust. 1: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”. Nowością w stosunku do art. 9 EKPC i kluczową ze względu na interesujące nas kwestie jest norma zawarta w art. 10 ust. 2 KPP, w myśl której: „Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”.

Europejski Trybunał Praw Człowieka, a wcześniej jako poprzedniczka, Komisja Praw Człowieka, konsekwentnie odmawiał prawa do odmowy służby wojskowej w oparciu o art. 9 EKPC, jednakże w 2011 r. doszło do weryfikacji dotychczasowej linii orzeczniczej. ⁸¹ Vahan

⁷⁷ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego (do 2003.12.31) we Wrocławiu z dnia 11 maja 1993 r. (SA/Wr 202/93 – Monitor Podatkowy 1994/1/14 - <https://sip.lex.pl/#/jurisprudence/520103025/1?directHit=true&directHitQuery=SA~2FWr%20301~2F93> (dostęp: 23.10.2023 r.).

⁷⁸ M. Bielecki, *Wolność religijna*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, pod red. A. Mezglewskiego, s. 513.

⁷⁹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., zmieniona protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 ze zm.).

⁸⁰ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE. C. 2007, nr 303, poz. 1).

⁸¹ Bayatyan przeciwko Armenii - orzeczenie z 7 lipca 2011 r., Wielka Izba, skarga nr 23459/03 - (LEX nr 863807)

Bayatyan - Świadek Jehowy - został uznany za zdolnego do służby, ale odmówił jej ze względów sprzeciwu sumienia. Zaznaczył, że jest gotów odbyć alternatywną służbę cywilną. Komisja Parlamentarna ds. Państwowych i Prawnych, do której się odwołał poinformowała go, iż nie ma w Armenii przepisów zezwalających na służbę alternatywną i w styczniu 2003 r. został skazany przez Sąd Kasacyjny za uchylenie się od służby wojskowej na 2,5 roku więzienia. Po kilku miesiącach został warunkowo zwolniony⁸². ETPC przyznał, że Konwencja ma być żywym instrumentem prawnym, który musi być interpretowany w świetle warunków dnia dzisiejszego oraz w świetle poglądów dzisiaj dominujących w demokratycznych Państwach⁸³. Jak podkreślono w orzeczeniu, wąska wykładnia art. 9 dokonywana przez Komisję w świetle art. 4 ust. 3, stanowiła odzwierciedlenie poglądów dominujących w czasie jej istnienia⁸⁴. ETPC podkreślił, że do zrewidowania dotychczasowej linii orzeczniczej skłonił go fakt, że pod koniec lat 80. oraz w latach 90. wśród państw europejskich, zarówno w ówczesnych Państwach członkowskich Rady Europy, jak i w Państwach, które przystąpiły do tej organizacji później, zapanowała oczywista tendencja do uznawania prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania. Ponadto Komitet Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych dokonał wykładni przepisów Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 8 i 18), które są podobne do postanowień Konwencji (art. 4 i 9). Pierwotnie Komitet Praw Człowieka ONZ przyjął takie samo podejście jak Europejska Komisja Praw Człowieka, wyłączając prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania spod stosowania art. 18 Paktu. W 1993 r. w swym komentarzu ogólnym nr 22 Komitet uznał jednak, iż: „Prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania może zostać wyprowadzone z art. 18 Paktu w zakresie, w jakim obowiązek stosowania siły mogącej spowodować śmierć, może stać w poważnej sprzeczności z wolnością sumienia oraz prawem do manifestowania swego wyznania lub przekonań”.

Możliwość odbycia służby zastępczej w sytuacji, gdy rzeczywiste przekonania religijne, światopoglądowe lub filozoficzne sprzeciwiają się służbie wojskowej z bronią w ręku, obecnie staje się standardem w państwach demokratycznych. Jest to uprawnienie, wynikające z wolności religijnej i jest naturalną konsekwencją poszanowania tej wartości przez prawodawcę. Jak wynika z treści u.o.O., obowiązek obrony Ojczyzny może być realizowany na wiele sposobów, a jednym z nich jest wykonywanie świadczeń na rzecz obrony (art. 3 ust.

⁸² Tamże.

⁸³ Bayatyan przeciwko Armenii - orzeczenie z 7 lipca 2011 r., Wielka Izba, skarga nr 23459/03.

⁸⁴ Przywołano orzeczenia Komisji Praw Człowieka, w których odmówiono uznania sprzeciwu sumienia: *Grandrath przeciwko Republice Federalnej Niemiec* [zob. decyzja EKPCz z 12.12.1966 r. w sprawie nr 2299/64] oraz *X. przeciwko Austrii* [zob. decyzja EKPCz z 2.04.1973 r. w sprawie nr 5591/72].

2 p. 4 u.o.O.). Obejmują one m.in: świadczenia osobiste i świadczenia rzeczowe (w czasie pokoju, w razie ogłoszenia mobilizacji w czasie wojny) oraz świadczenia szczególne. Zgodnie z dyspozycją wyrażoną w u.o.O, w czasie pokoju, na osoby posiadające obywatelstwo polskie, które ukończyły 16, a nie przekroczyły 60 lat życia, może być nałożony obowiązek świadczeń osobistych, polegających na wykonywaniu różnego rodzaju prac doraźnych na rzecz przygotowania obrony państwa albo zwalczania klęsk żywiołowych, likwidacji ich skutków oraz zarządzania kryzysowego. Obowiązek ten może obejmować również powinność użycia posiadanych narzędzi prostych, a w stosunku do osób wykonujących świadczenia polegające na doręczaniu dokumentów powołania do służby wojskowej oraz wezwań do wykonania świadczeń, jak również wykorzystania posiadanych środków transportowych. Obowiązek świadczeń osobistych może być nałożony w związku z ćwiczeniami wojskowymi, a także w celu dostarczenia i obsługi przedmiotów świadczeń rzeczowych (art. 618 u.o.O.). Ustawodawca zastrzega również, że osoby podlegające obowiązkowi świadczeń osobistych mogą być w każdym czasie, w razie ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny, powołane do wykonania różnego rodzaju prac doraźnych na rzecz Sił Zbrojnych lub jednostek organizacyjnych wykonujących zadania na potrzeby obrony państwa (art. 637 u.o.O.).

W czasie pokoju na urzędy i instytucje państwowe, przedsiębiorców i inne jednostki organizacyjne, a także osoby fizyczne może być nałożony obowiązek świadczeń rzeczowych, polegających na oddaniu do użytkowania posiadanych nieruchomości i rzeczy ruchomych na cele przygotowania obrony państwa albo zwalczania klęsk żywiołowych, likwidacji ich skutków oraz zarządzania kryzysowego. Świadczenia te mogą być wykonywane na rzecz Sił Zbrojnych, jednostek przewidzianych do militaryzacji oraz jednostek organizacyjnych wykonujących zadania na potrzeby obrony państwa albo zwalczania klęsk żywiołowych, likwidacji ich skutków oraz zarządzania kryzysowego (art. 628 ust. 1 i 2 u.o.O.).

Do wykonywania świadczeń szczególnych mogą być przeznaczone terenowe organy administracji rządowej, instytucje państwowe, organy samorządu terytorialnego oraz przedsiębiorcy i inne jednostki organizacyjne. Są to świadczenia odpłatne finansowane z budżetu państwa, polegające m.in. na: dostosowaniu posiadanych nieruchomości i rzeczy ruchomych do potrzeb obronnych, przystosowaniu budowanych (przebudowywanych i rozbudowywanych) obiektów budowlanych oraz wytwarzanych rzeczy ruchomych do potrzeb obrony Państwa, utrzymywaniu (przemieszczaniu) mocy produkcyjnych, naprawczych i usługowych, niezbędnych do realizacji zadań na rzecz bezpieczeństwa lub obronności państwa; wykonywaniu zadań mobilizacyjnych na rzecz Sił Zbrojnych oraz na gromadzeniu, przechowywaniu i konserwacji przedmiotów niezbędnych do wykonywania realizowanych

zadań (art. 642 u.o.O.).

Powyższe zagadnienie stanowiły przedmiot regulacji zawartej w ustawie o służbie zastępczej i stały się kanwą dla wypowiedzi wymiaru sprawiedliwości, które dotyczyły relacji pomiędzy obowiązkami obywatela w zakresie obrony Ojczyzny a prawem odmowy ich realizacji.

Obowiązku pełnienia świadczeń osobistych, w postaci przeznaczenia do ewakuacji osób, dotyczył wyrok WSA w Szczecinie z dnia 24 lipca 2019 r.⁸⁵. W opinii skarżącego, świadcząc usługi na rzecz jednostki wojskowej i realizując wynikające z tego obowiązki, ograniczeń doznaje jego wolność sumienia i wyznania. Dzieje się tak z uwagi na charakter tych czynności, które jego zdaniem w błędny sposób uznano za niezwiązane ze „szkoleniem sztuki wojennej”. WSA oddalił skargę, argumentując to tym, że w świetle obowiązujących przepisów organy miały prawo podjąć takową decyzję. Jedyna możliwość powołania się na kwestie konfliktu z sumieniem skarżącego, zdaniem WSA, dotyczy wyłącznie zagadnień związanych ze służbą wojskową, w tym konkretnym przypadku jednakże nie ma ona zastosowania. Jak dalej twierdzi WSA: „nałożenie obowiązku świadczeń osobistych na skarżącego w formie dokonywania ewakuacji osób na wypadek wojny albo ogłoszonej mobilizacji przez okres 7 dni, nie ogranicza wolności sumienia i wyznania z uwagi na charakter tych czynności. Wpisuje się przy tym w deklarowany przez skarżącego jeden z celów Świadców Jehowy, niesienia pomocy innym”. W podobnym tonie i przywołując analogiczne argumenty, wypowiadały się sądy administracyjne, rozpatrując inne sprawy z zakresu realizacji świadczeń osobistych na rzecz obrony⁸⁶.

Realizacji obowiązku świadczeń rzeczowych, dotyczyło rozstrzygnięcie WSA w Szczecinie z 14 czerwca 2018 r.⁸⁷. Przedmiotem sprawy była decyzja, na podstawie której samochód osobowy skarżącego został przeznaczony do oddania w używanie Grupie Zabezpieczenia Medycznego. Zdaniem WSA wyrok nie narusza wolności sumienia skarżącego, z tego względu, że nie wynika z niego wprost, aby realizacja obowiązku, polegająca na dostarczeniu pojazdu we wskazane miejsce i w określonym czasie na wypadek mobilizacji albo na wypadek wojny, musiała być wykonana przez skarżącego osobiście.

Powyższe rozstrzygnięcia zgodne są z prezentowanym w doktrynie stanowiskiem, że

⁸⁵ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 24 lipca 2019 r. (II SA/Sz 451/19 – LEX nr 2722218).

⁸⁶ Zob. m.in.: wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 30 stycznia 2018 r. (IV Sa/Wr 455/17 - LEX 2620340); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 19 grudnia 2018 r. (II Sa/Sz 799/19 - LEX nr 2767989).

⁸⁷ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 14 czerwca 2018 r. (II SA/Sz 462/18 – LEX nr 2514026).

ewentualne decyzje w przedmiocie obowiązków obronnych na rzecz Ojczyzny dotyczą jedynie służby wojskowej. W. Brzozowski, oceniając wyrok Bayatyan przeciwko Armenii, podkreśla że opinia ETPCz wyrażona w tym orzeczeniu odnosi się wyłącznie do odbywania służby wojskowej i nie zawiera w swej treści twierdzeń ogólnych, które mogłyby być interpretowane jako otwarcie art. 9 EKPC na wszelkie wypadki sprzeciwu zachowania wymaganego przez prawo, które jest sprzeczne z przekonaniem⁸⁸. Naczelny Sąd Administracyjny, rozpatrując możliwość powołania się na swoje przekonania religijne osoby, która mogłaby być zobowiązana do wykonania świadczeń osobistych w razie ogłoszenia mobilizacji w czasie wojny, również krytycznie odnosi do powyższej kwestii. W wyroku z 4 kwietnia 2023 r. NSA zauważa m.in., że zarówno w europejskim, jak też polskim porządku prawnym nie ma rozwiązań, które uzasadniałyby objęcie ochroną prawną innych przypadków sprzeciwu sumienia, niż ten związany z odbywaniem służby wojskowej. Istnieją natomiast ważne racje przemawiające za tym, aby wyjątkowej regulacji, zawartej w art. 85 ust. 3 Konstytucji, nie przenosić na inne formy powszechnego obowiązku obrony. Ponadto zawężenie w Konstytucji ochrony prawnej wyłącznie do przypadku sprzeciwu sumienia związanego z pełnieniem służby wojskowej, stanowi ważne wskazanie aksjologiczne dla oceny spraw dotyczących konfliktu sumienia z nakazami obowiązującego prawa. Ochrona wynikająca z wolności sumienia i wyznania nie może być postrzegana jako nieograniczona i nie dotyczy każdego przypadku konfliktu przekonań z obowiązkiem nałożonym przez prawo⁸⁹.

Obywatelstwo tworzy więc prawną pomiędzy jednostką a państwem. Wiąż ta rodzi wzajemne korelacje, które powodują, że oba podmioty mogą domagać się wzajemnych świadczeń. Obywatel zobowiązany jest m.in. do obrony Ojczyzny, która może być realizowana na wiele sposobów. Podstawową powinnością państwa jest zaś zapewnienie bezpieczeństwa swoim obywatelom. Doktryna niektórych kościołów i związków wyznaniowych wyklucza możliwość służby z bronią w ręku jak również wykonywanie zadań w formacjach zbrojnych. W przypadku odmowy służby wojskowej czy też wypełniania świadczeń na rzecz obrony, może pojawić się konflikt pomiędzy istniejącym obowiązkiem a wolnością religijną. Zarówno doktryna jak i wymiar sprawiedliwości stoi na jednoznacznym stanowisku, że jedynie służba wojskowa i odbycie tzw. służby zastępczej uprawnia do skorzystania z klauzuli sumienia. Jednostka z kolei nie może powoływać się na swoje przekonania w sytuacji zobowiązania do wykonywania świadczeń osobistych, rzeczowych czy szczególnych na rzecz obronności.

⁸⁸ W. Brzozowski, *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia - po wyroku Trybunału Konstytucyjnego*, "Państwo i Prawo" 2017, nr 7, s. 23-26.

⁸⁹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 kwietnia 2023 r. (III OSK 2062/21 - LEX nr 3518702).

V. OBOWIĄZKI ZAWODOWE A WOLNOŚĆ RELIGIJNA

Obok osób przeznaczonych do odbywania służby wojskowej, jedynie przedstawiciele niektórych zawodów medycznych mogą przy realizowaniu swoich obowiązków zawodowych powoływać się na klauzulę sumienia i odstąpić od świadczeń, które naruszają wyznawany przez nich system wartości. Należy mieć świadomość, że obowiązujące regulacje zostały ukształtowane w drodze długotrwałego procesu.

Pierwotna wersja przysięgi sformułowanej przez ojca medycyny - Hipokratesa, odnosiła się do relacji między lekarzem i pacjentem. W swej treści zawierała sformułowanie, że: „nikomu, nawet na żądanie, nie dam śmiertonośnej trucizny ani nikomu nie będę jej doradzał, podobnie nie dam nigdy niewieście środka poronnego”⁹⁰. Zgodnie zaś z ustawą z dnia 2 grudnia 1921 r. w *przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskim*, lekarz mógł

⁹⁰Tekst za: K. Szałata, *Pierwszy kodeks etyczny* - <http://www.uo.uksw.edu.pl/sites/default/files/Przysi%C4%99ga%20Hipokratesa%20ze%20wst%C4%99pem%20dra%20Kazimierza%20Sza%C5%82aty.pdf> [dostęp:26.10.2023].

odstąpić od leczenia chorego według własnego uznania, o ile uprzedził o tym wyraźnie pacjenta. Nie dotyczyło to przypadków, wynikających ze stosunku służbowego lub zawartych dobrowolnie umów (art. 15)⁹¹. Podobne rozwiązania zawarto w rozporządzeniu Prezydenta RP z 25 września 1932 r. *o wykonywaniu praktyki lekarskiej*⁹². Na podstawie art. 18 w zw. z art. 17, lekarz miał możliwość odstąpienia od leczenia pacjenta bez podawania przyczyny, o ile nie zachodziło niebezpieczeństwo utraty życia lub zdrowia. Musiał jednakże uprzedzić o tym pacjenta lub jego opiekuna. Możliwość odstąpienia od leczenia według własnego uznania została w znacznym stopniu ograniczona w ustawie z 28 października 1950 r. *o zawodzie lekarza*⁹³. Lekarz mógł skorzystać z tego uprawnienia jedynie poza społecznymi zakładami służby zdrowia, po zawiadomieniu chorego lub osoby opiekującej się chorym. Nie mógł jednakże odmówić leczenia w sytuacjach zagrożenia utraty życia bądź niebezpieczeństwa kalectwa, chyba że w danym przypadku było możliwe niezwłoczne uzyskanie pomocy lekarskiej przez stację pogotowia ratunkowego bądź inną instytucję, przeznaczoną do udzielania pomocy lekarskiej w przypadkach niecierpiących zwłoki (art. 22 w zw. z 12.).

Ustawa z 28 października 1950 r. została zastąpiona aktualnie obowiązującą ustawą z 5 grudnia 1996 r. *o zawodach lekarza i lekarza dentystry* (u.z.l.)⁹⁴, której treść zmodyfikowano wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14).

W u.z.l., zachowano możliwość odstąpienia od leczenia (art. 38), wyraźnie jednakże wyodrębniając instytucję klauzuli sumienia (art. 39). Zgodnie z treścią powyższej normy, lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z tym że ma obowiązek odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący zawód na podstawie stosunku pracy albo w ramach służby ma także obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego. Prawodawca zastrzega jednakże, że istnieje konieczność uwzględnienia normy określonej w art. 30 u.z.l., z której wynika obowiązek udzielenia pomocy lekarskiej w każdym przypadku, gdy zwłoka mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia. Powyższe unormowania uzupełniają wskazania Kodeksu Etyki Lekarskiej z 14 grudnia 1991 r. gdzie postuluje się, aby zagwarantować lekarzowi swobodę działań zawodowych, zgodnie ze

⁹¹ Ustawa z dnia 2 grudnia 1921 r. *w przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskiem* (Dz. U. z 1921 r. nr 105, poz. 762. ze zm.).

⁹² Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 25 września 1932 r. *o wykonywaniu praktyki lekarskiej* (Dz. U. z 1932 r., nr 81, poz. 712. ze zm.).

⁹³ Ustawa z dnia 28 października 1950 r. *o zawodzie lekarza* (Dz. U. z 1950 r. nr 50, poz. 458.).

⁹⁴ Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. *o zawodach lekarza i lekarza dentystry* (Dz. U. z 2023 r. poz. 1516 t. j)

swoim sumieniem (art. 4)⁹⁵.

Obok lekarza i lekarza dentystry, klauzula sumienia została zagwarantowana w zawodach pielęgniarki i położnej. Ustawa z 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej, przewiduje rozwiązania, dające przedstawicielom obu profesji możliwość skorzystania z klauzuli sumienia⁹⁶. Podobnie czyni Kodeks Etyki Zawodowej Pielęgniarki i Położnej RP, z dnia 9 grudnia 2003 r.⁹⁷.

Klauzula sumienia jako prawo do powstrzymywania się od wykonywania określonych świadczeń medycznych, naruszających wyznawane zasady moralne, jest prawem zarezerwowanym dla bardzo wąskiego grona przedstawicieli zawodów medycznych. Służba zdrowia jednakże, to nie tylko lekarze, lekarze dentyści, pielęgniarki i położne. Poza zakresem regulacji pozostają m.in.: farmaceuci, diagnosty laboratoryjni, sanitariusze, ratownicy medyczni, opiekunowie medyczni, technicy analityki medycznej i wiele innych. Wskazane profesje mogą jedynie powoływać się na unormowania o charakterze ogólnym, m.in. na te zawarte w art. 53 Konstytucji. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 2015 r zauważył, że wolność sumienia musi bowiem przejawiać się także w możliwości odmowy wykonania obowiązku nałożonego zgodnie z prawem z powołaniem się na przekonania naukowe, religijne lub moralne, wyrażając jednocześnie poparcie dla poglądów, że prawo do sprzeciwu sumienia znajduje podstawę w wyrażonej w art. 53 ust. 1 Konstytucji wolności sumienia i religii. Niewątpliwie rozwiązaniem mogłaby być normatywizacja sprzeciwu sumienia, co pozwoliłoby na powstrzymywanie się przez jednostkę od działań naruszających wyznawane zasady moralne. Obecnie jednakże w orzecznictwie wymiaru sprawiedliwości dominuje pogląd wyrażony przez NSA, że „[...] zarówno standard międzynarodowy, jak i kontekst konstytucyjny nie pozwalają wywieść z art. 53 ust. 1 Konstytucji uprawnienia do odmowy przestrzegania prawa w każdej sytuacji, gdy prawo nakazuje zachowanie niezgodne z sumieniem jednostki. Ochrona wynikająca z wolności sumienia i wyznania nie może być postrzegana jako nieograniczona i nie dotyczy każdego przypadku konfliktu przekonań z obowiązkiem nałożonym przez prawo [...]”⁹⁸.

⁹⁵ Kodeks Etyki Lekarskiej z 14 grudnia 1991 r. - https://www.nil.org.pl/data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf (dostęp: 25.10.2023 r.).

⁹⁶ Ustawa z 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (Dz. U. z 2022 r., poz. 2702 t. j.)

⁹⁷ Kodeks Etyki Zawodowej Pielęgniarki i Położnej Rzeczypospolitej Polskiej z 9 grudnia 2003 r. - <http://nipip.pl/prawo/samorządowe/krajowy-zjazd-pielegniarek-i-poloznych/kodeks-etyki-zawodowej-pielegniarki-i-poloznej-rzeczypospolitej-polskiej/> [dostęp: 25.10.2018 r.]

⁹⁸ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 kwietnia 2023 r. (III OSK 2062/21)

VI. REALIZACJA WOLNOŚCI RELIGIJNEJ W RELACJACH RODZINNYCH

Rodzina jest podstawową komórką społeczną, w której to rodzice bądź opiekunowie prawni dbają o fizyczny i duchowy rozwój młodego pokolenia. Troska o rodzinę jest elementem zainteresowania państwa i wspólnot religijnych funkcjonujących w naszym kraju. Wartości, które związane są z funkcjonowaniem instytucji rodziny są konsekwentnie podkreślane w nauczaniu Kościoła katolickiego. Szczególnie dużo uwagi temu zagadnieniu poświęcił Jan Paweł II. W adhortacji apostolskiej *Christifideles Laici* naucza m.in., że małżeństwo i rodzina stanowią podstawową płaszczyznę społecznego zaangażowania katolików świeckich. Ponadto rodzina jest kolebką życia i miłości, gdzie rodzi się i wzrasta. Rodzina ma niezastąpioną wartość dla społeczeństwa, dlatego też wspólnotę tę należy otaczać szczególną opieką. Rodzina powinna być aktywnym i odpowiedzialnym promotorem swoich praw. Rodziny powinny domagać się od władz poszanowania ich uprawnień. Papież stwierdza, że cywilizacja i trwałość

narodów zależą w pierwszej kolejności o kondycji rodzin. Kościół zaś ma świadomość, że przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę (n. 40)⁹⁹.

W całości zagadnieniom dotyczącym rodziny został poświęcony tekst adhortacji Jana Pawła II *Familiaris consortio* (F.C.)¹⁰⁰. Papież zwraca uwagę na prawo rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z wiarą wyznawaną przez ich rodziców. Uprawnienie to winno zostać bezwzględnie zabezpieczone przez władzę państwową. Istnieje ponadto konieczność współpracy państwa i Kościoła z uwagi na to, że na obu wspólnotach spoczywa obowiązek troszczenia się o dobro rodziny i jej prawa. Aktualne jest również przesłanie skierowane do samej rodziny. Papież zauważa bowiem, że w sytuacjach, kiedy w szkołach naucza się ideologii przeciwnych wierze chrześcijańskiej, rodziny o ile to możliwe, przy pomocy różnych form zrzeszeń, muszą ze wszystkich sił i z całą umiejętnością pomóc młodym, ażeby ci nie oddalili się od wiary. W tym przypadku rodzina potrzebuje szczególnej pomocy duszpasterzy, którym nie wolno zapomnieć, że rodzice mają nienaruszalne prawo do powierzenia dzieci wspólnocie kościelnej (n. 40). Konsekwencją ogłoszenia adhortacji F.C., było opracowanie przez Stolicę Apostolską Karty Praw Rodziny (KPR)¹⁰¹. Dokument ten wiele uwagi poświęca zagadnieniom uprawnień rodziców w zakresie możliwości kształtowania postaw własnych dzieci. Stwierdza się tam m.in., iż z uwagi na to, że rodzice dali życie dzieciom, mają pierwotne, niezbywalne prawo i pierwszeństwo ich wychowywania i dlatego muszą być uznani za pierwszych i głównych jego wychowawców. Wychowanie dzieci ma być zgodne z przekonaniami moralnymi i religijnymi rodziców, z uwzględnieniem tradycji kulturalnych rodziny, które sprzyjają dobru i godności dziecka. Rodzice powinni także otrzymywać od społeczeństwa odpowiednią pomoc i wsparcie konieczne do wypełnienia roli wychowawców. Uprawnienia rodziców obejmują również możliwość swobodnego wyboru szkół lub innych środków niezbędnych do kształcenia dzieci. Ponadto KPR proklamuje prawo rodziców do tego, aby ich dzieci nie musiały uczęszczać do szkół, które nie zgadzają się z ich własnymi przekonaniami. W szczególności wychowanie seksualne, stanowiące podstawowe prawo rodziców, winno dokonywać się zawsze pod ich troskliwym kierunkiem, zarówno w domu, jak i w wybranych i kontrolowanych przez nich ośrodkach wychowawczych. Prawa rodziców są również wówczas naruszane, gdy państwo

⁹⁹ Jan Paweł II Posynodalna adhortacja apostolska, *Christifideles laici* o powołaniu i misji świeckich w kościele i świecie. Dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II z 30 - grudnia 1988 r. –

<https://kodr.pl/wp-content/uploads/2017/02/christifideles-laici.pdf> - dostęp: 08.08.2023.

¹⁰⁰ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska, *Familiaris consortio* z 22 listopada 1981 r. –

https://kodr.pl/wp-content/uploads/2017/03/familiaris_consortio.pdf - dostęp: 04.08.2023.

¹⁰¹ Karta Praw Rodziny przedłożona przez Stolicę Apostolską wszystkim ludziom, instytucjom i władzom zainteresowanym misją rodziny w świecie współczesnym z 1983 r. –

https://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/karta.htm - dostęp: 27.10.2023 r.

narzuca obowiązkowy system wychowania, z którego zostaje usunięta całkowicie formacja religijna (n. 5).

W świetle nauczania Kościoła, w relacjach rodzinnych to przede wszystkim rodzice mają prawo do korzystania z wolności religijnej w zakresie wychowania swoich dzieci. Nie akcentuje się natomiast w sposób tak wyraźny uprawnień samego dziecka. Niewątpliwie jest to wyraz szacunku dla instytucji rodziny i praw rodziców, które Kościół stale podkreśla w swym nauczaniu.

Prawodawca świecki, zarówno w wymiarze regulacji o zasięgu międzynarodowym jak i krajowym, wyraża stanowisko, które w znacznej mierze zgodne jest z nauczaniem Kościoła. Niemniej jednak przy interpretowaniu obowiązujących norm, pojawiają się kwestie szczegółowe, które nie zawsze zgodne są z jego wskazaniami doktrynalnymi.

Wśród dokumentów o międzynarodowym zasięgu oddziaływania warto przywołać m.in. zasady ustalone w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która stała się wzorem dla wielu rozwiązań krajowych i międzynarodowych. W art. 26 ust. 3, nie wspomina się co prawda wprost o wychowaniu, ale przyznaje rodzicom pierwszeństwo przy wyborze nauczania dla swoich dzieci¹⁰². Również w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 18 ust. 4)¹⁰³, oraz w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (art. 13 ust. 3)¹⁰⁴ rodzicom zapewnia się prawo do religijnego i moralnego wychowania dziecka zgodnie z ich przekonaniami. Z kolei w myśl art. 2, Protokołu nr 1 do EKPCz, uznaje się prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi¹⁰⁵. Powyższy zakres przekonań rozszerza Karta Praw Podstawowych, która wymienia dodatkowo „przekonania pedagogiczne” (art. 14 ust. 3)¹⁰⁶.

Konwencja o Prawach Dziecka (KoPD) sytuuje kwestię uprawnień rodziców w kontekście praw przynależnych osobie dziecka. Pojęcie „wychowanie” zostało uzupełnione określeniem „ukierunkowanie” dziecka. W art. 5 stwierdza się bowiem, że: „Państwa-Strony będą szanowały odpowiedzialność, prawo i obowiązek rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, członków dalszej rodziny lub środowiska, zgodnie z miejscowymi obyczajami,

¹⁰²Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. – <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp 24.09.2020).

¹⁰³ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).

¹⁰⁴ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).

¹⁰⁵ Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Dz. U. z 1995 r. nr 36, poz. 175).

¹⁰⁶ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE.C. z 2007 r.303.1).

opiekunów prawnych lub innych osób prawnie odpowiedzialnych za dziecko do zapewnienia mu, w sposób odpowiadający rozwojowi jego zdolności, możliwości ukierunkowania go i udzielenia mu rad przy korzystaniu przez nie z praw przyznanych mu w niniejszej konwencji”¹⁰⁷. Ponadto wychowanie traktowane jest w KoPD w kategoriach obowiązku rodziców. Dokument ten stanowi przełom w postrzeganiu praw dziecka. Proklamowano w nim bowiem takie uprawnienia, które dotychczas były prerogatywą przynależną rodzicom. Jednym z zagadnień było przyznanie dziecku praw w zakresie wolności religijnej. Zgodnie z art. 14, Państwa-Strony będą respektowały prawo dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania. Zagwarantowano respektowanie praw i obowiązków rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych odnośnie do ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego prawa w sposób zgodny z rozwijającymi się zdolnościami dziecka. Ratyfikując KoPD w 1991 r. zwrócono uwagę na to, że realizacja praw określonych, m.in. w art. 14, dokonuje się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza rodziną. Pomimo tego, że nie zdecydowano się na zgłoszenie zastrzeżenia, a jedynie na deklarację, fakt ten pokazuje jakie wątpliwości towarzyszyły stronie polskiej w momencie ratyfikowania KoPD.

Podkreślenie uprawnień rodziców, z jednoczesnym upodmiotawianiem dziecka, dokonało się Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r. Zgodnie z treścią art. 48 ust. 1 rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Uzupełnieniem powyższej normy jest art. 53 ust. 3 Konstytucji, gdzie mowa jest o nauczaniu moralnym i religijnym. Podobnie jak KoPD (rozwijające się zdolności) również Konstytucja, uzależnia możliwość korzystania przez dziecko z wolności religijnej od stopnia jego dojrzałości. Kategoria „stopnia dojrzałości” nie ma legalnej definicji, dlatego też należy sięgać do dorobku innych dziedzin wiedzy, takich jak pedagogika czy psychologia, aby dookreślić, w którym momencie jednostka osiąga możliwość podejmowania autonomicznych decyzji. Ponadto sam prawodawca, regulując kwestie praw dziecka, wskazuje granice wieku, po osiągnięciu której dziecko nabywa określone prawa¹⁰⁸. Wydaje się uzasadnione, że prawodawca nie precyzuje w sposób wyraźny granic temporalnych dojrzałości dziecka, gdyż każdy przypadek należy traktować indywidualnie, a jego rozwój uzależniony jest zarówno od

¹⁰⁷ Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., nr 21, poz. 23).

¹⁰⁸ M. Bielecki, *Ewolucja wolności religijnej dziecka w Polsce w latach 1989-2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989-2009). Analizy-postulaty-dyskusje*, (red.) D. Walencik, s. 98; tenże, *Wolności i prawa polityczne dziecka*, w: *Studia Prawnoustrojowe* 2020/45, s. 7-25.

osobistych predyspozycji, jak również od warunków panujących w najbliższym otoczeniu. Sposób wychowania dziecka ściśle skorelowany jest ze sposobem sprawowania władzy rodzicielskiej. W literaturze przedmiotu instytucję tę określa się jako naturalne stosunki między dzieckiem oraz matką i ojcem, w tym jego wychowanie, pieczę nad osobą, zarząd majątkiem i jego reprezentowanie¹⁰⁹. Art. 95 § 1. Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (k.r.o.)¹¹⁰, dookreśla, że przy jej sprawowaniu winno się respektować godność i prawa dziecka. Punktem odniesienia dla sprawowania władzy rodzicielskiej powinny być dobro dziecka oraz interes społeczny (art. 95 § 3 k.r.o.), a także rozwój umysłowy dziecka, stan zdrowia oraz stopień jego dojrzałości (art. 95 § 3 k.r.o.). Ponadto wyraźnie wyodrębnia się dwie kategorie spraw, które ukazują wzajemne relacje rodzic-dziecko w procesie wychowawczym. Pierwszą z nich są te, w których dziecko może samodzielnie podejmować wiążące decyzje. Drugą kategorię stanowią zaś te kwestie, które przynależą rodzicom i opiekunom prawnym (patrz: dalsza część opracowania). Co do pierwszej grupy uprawnień, k.r.o. stanowi, że dziecko powinno wysłuchać opinii i zaleceń rodziców, formułowanych dla jego dobra. W odniesieniu zaś do spraw należących do drugiej kategorii, dziecko winno być posłuszne swoim rodzicom (art. 95 § 2 k.r.o.). Sprawy z zakresu wychowania w duchu przekonań rodziców, które w przeważającej mierze rozpatrywane są przez wymiar sprawiedliwości, dotyczą dwóch zasadniczych kwestii. Pierwsza z nich oscyluje wokół wychowania seksualnego w szkołach i praw mniejszości seksualnych, drugą zaś są zagadnienia dotyczące obecności treści konfesyjnych w programach nauczania. Istotne z punktu widzenia podejmowanej tematyki stanowisko zostało wyrażone w jednym z wyroków Trybunału Konstytucyjnego, który stwierdził, że: „[...] wiedza przekazywana w szkole nie musi [...] być niezgodna z przekonaniem rodziców, ale też konstytucja nie gwarantuje, że wiedza przekazywana w szkole będzie zgodna z przekonaniem rodziców”¹¹¹. Takowe postawienie sprawy przez TK oznacza, że państwo posiada całkowitą swobodę w ustalaniu treści programowych, bez konieczności uwzględniania woli rodziców. Może się zdarzyć, że prezentowane treści będą zgodne z ich poglądami, ale również nie będzie problemu, kiedy te poglądy będą naruszane¹¹².

Na tle realizowania prawa do wolności religijnej może dochodzić do konfliktów

¹⁰⁹ P. Mostowik, *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym międzynarodowym*, Kraków 2014, s. 54.

¹¹⁰ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz. U. z 2020 r., poz. 1359 t.j. ze zm.).

¹¹¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 maja 2003 r. (OTK-A 2003/5/43).

¹¹² Szerzej na ten temat wraz z wykazem orzecznictwa: M. Bielecki, *Ochrona rodziny i życia rodzinnego w kontekście wychowywania zgodnie z przekonaniem rodziców* – https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2020/11/IWS_Bielecki-M._Ochrona-rodziny-i-%C5%BCycia-rodzinnego-w-kontek%C5%9Bcie-wychowywania-zgodnie-z-przekonaniem-rodzic%C3%B3w.pdf (dostęp 27.10.2023 r.).

pomiędzy samymi rodzicami a rodzicami i dzieckiem.

Zgodnie z dyspozycją wyrażoną w art. 97 k.r.o., jeżeli władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, każde z nich jest obowiązane i uprawnione do jej wykonywania. Jednakże o istotnych sprawach dziecka rodzice rozstrzygają wspólnie, a przy braku porozumienia między nimi rozstrzyga sąd opiekuńczy.

W 2022 r. ETPCz rozstrzygał sprawę sporu pomiędzy rodzicami, z których jedno było katolikiem, drugie zaś należało do zboru Świadków Jehowy¹¹³. Ojciec dziecka wniósł sprawę do Trybunału, zarzucając naruszenie art. 14 konwencji (dyskryminacja ze względu na wyznanie). Sądy włoskie uznały bowiem, że skarżący złamał prawo, poprzez zabieranie dziecka na zgromadzenia zboru Świadków Jehowy. Trybunał podkreślił, że sądy krajowe, w swych rozstrzygnięciach nakazujących skarżącemu powstrzymanie się od angażowania swej córki w swe praktyki religijne, miały przede wszystkim na względzie interesy dziecka. Interesy dziecka oznaczają zaś potrzebę utrzymania i wspierania rozwoju dziecka w otwartym i spokojnym środowisku, przy jednoczesnym pogodzeniu, tak dalece, jak to jest możliwe, praw i przekonań każdego z rodziców. Jak podkreśla ETPCz, zarówno w opinii biegłego, jak i w rozstrzygnięciach sądowych, powołano się na fakt, iż udział dziecka w praktykach religijnych skarżącego, zdestabilizuje dziecko i będzie je zachęcać do porzucenia praktyk religijnych kościoła rzymskokatolickiego. Nadto biegły i krajowe organy władzy wskazali również na zachowanie skarżącego oraz sposoby przez niego wykorzystywane na zaangażowanie jego córki w praktyki religijne, a w szczególności ukrywanie udziału dziecka w praktykach Świadków Jehowy przed matką dziecka. Ponadto fakt, iż sądy krajowe nakazały skarżącemu powstrzymanie się od aktywnego angażowania córki w jego praktyki religijne nie ogranicza negatywnie jego relacji z dzieckiem. W szczególności żadne z jego praw do opieki i kontaktu z dzieckiem nie zostało ograniczone. Powody podane przez sądy krajowe pokazują, iż sądy skupiły się wyłącznie na interesach dziecka, podejmując decyzję o ochronie dziecka przed stresem wynikającym z intensywnych wysiłków skarżącego, aby zaangażować dziecko w jego praktyki religijne¹¹⁴.

Do konfliktowych sytuacji pomiędzy dzieckiem a jego rodzicami na tle prawa do wyrażania przekonań religijnych może dochodzić chociażby w kwestiach decydowania o uczestniczeniu w lekcjach religii. Obowiązujące regulacje, zarówno ustawa o systemie

¹¹³ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 19 maja 2022 r. (54032/18 - LEX nr 3343546).

¹¹⁴ Tamże.

oświaty (art. 12 ust. 1), jak również wydane na jej podstawie rozporządzenie (§ 1 ust. 1)¹¹⁵, przewidują, że publiczne przedszkola i szkoły podstawowe organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponadpodstawowe na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletności o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie. Zatem w szkole ponadpodstawowej istnieje możliwość współdecydowania dziecka i jego rodziców. Problem pojawi się wówczas, gdy zdania obu podmiotów będą się różnić. Sprawa może znaleźć swój finał przed sądem, bo obowiązujące normy nie regulują jednoznacznie owych kwestii.

¹¹⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz. U. z 2020, poz. 983 t.j.)

VII. PODSUMOWANIE

Wolność sumienia i religii stanowi podstawową kategorię uprawnień przysługujących jednostce. Jej źródłem jest przyrodzona, niezbywalna i nienaruszalna godność osoby ludzkiej, której przestrzeganie jest obowiązkiem władz. Nie jest to jednakże prawo o charakterze absolutnym i podlega limitowaniu w ściśle określonych sytuacjach i formach. Istnieje ponadto możliwość powoływania się na wyznawane poglądy religijne, światopoglądowe czy filozoficzne i nie wykonywanie czynności, do których jednostka jest zobowiązana. Aby jednak możliwe było skorzystanie z powyższych uprawnień, konieczne jest wyraźne wskazanie przez ustawodawcę przypadków uprawniających do takiego postępowania (klauzula sumienia). Sporo wątpliwości budzi natomiast możliwość skorzystania z instytucji sprzeciwu sumienia, kiedy brakuje wyraźnej delegacji ustawowej.

Korzystanie przez jednostkę z wolności religijnej determinuje również relacje rodzinne. Odpowiedni zakres uprawnień spoczywa zarówno na rodzicach jak i na samym dziecku. Podsumowując powyższe ustalenia można sformułować następujące wnioski:

- Wolność sumienia i religii jest jednym z podstawowych uprawnień, przysługujących jednostce zarówno w relacjach interpersonalnych, ale także w sferze publicznoprawnej.
- Zgodnie ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego sumienie jest kategorią, która jest wolna od jakiegokolwiek ingerencji ze strony prawodawcy. Stanowi ono wewnętrzną sferę jednostki, a ewentualnemu limitowaniu mogą podlegać jedynie zewnętrzne jej przejawy, jak chociażby kwestia manifestowania swoich przekonań w przestrzeni publicznej.
- Według Sądu Najwyższego, godność wraz z wolnością człowieka należą do najważniejszych dóbr osobistych, chronionych przez porządek konstytucyjny, a ich skuteczna ochrona jest podstawowym obowiązkiem władz publicznych.
- Wolność sumienia i religii nie jest prawem absolutnym i podlega limitowaniu w ściśle określonych przypadkach. Konstytucja zawiera unormowania, które w zakresie ograniczeń wolności religijnej korespondują ze sobą, niemniej jednak ich zakres nie jest jednorodny.
- Warunkiem formalnym ograniczenia praw obywateli, zgodnie z Konstytucją, jest ustanowienie ich tylko w ustawie. Oznacza to, że niedopuszczalne prawnie (z uwagi także na wskazane wyżej zasady prawidłowej legislacji) jest przeniesienie przez

ustawodawcę na władzę wykonawczą kompetencji do stanowienia przepisów ograniczających wolności i prawa obywateli gwarantowane ustawą zasadniczą.

- Jednostka realizując swoje konstytucyjne uprawnienia musi mieć świadomość, że ich zakres ściśle skorelowany jest z prawami innych osób. W przypadku korzystania z wolności religijnej, najczęściej dotyczy to osób niewierzących lub wyznających inną religię.
- Zakres praw gwarantowanych ludziom wierzącym w zakresie możliwości korzystania przez nich z wolności religijnej, zarówno na płaszczyźnie prawa międzynarodowego jak i krajowego, nie budzi zasadniczych zastrzeżeń. Wątpliwości natomiast pojawiają się w momencie interpretowania ich treści zarówno przez doktrynę jak i wymiar sprawiedliwości.
- W sytuacji, gdy przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają obywatelowi na odbywanie służby wojskowej, może być on obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie.
- Pojęcia „klauzula sumienia” i „sprzeciw sumienia” często są utożsamiane ze sobą, chociaż istnieje między nimi istotna różnica, która sprowadza się do tego, że w przypadku sprzeciwu, obowiązujące prawo nie przewiduje w sposób wyraźny możliwości niezrealizowania ciężącego na danym podmiocie obowiązku ze względu na naruszenie wyznawanych zasad.
- Prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania nie zostało do tej pory wprost proklamowane w prawie międzynarodowym i wywodzi się je głównie z norm gwarantujących wolność sumienia i wyznania (wolność religijną) oraz regulacji przewidujących klauzulę sumienia.
- Możliwość odbycia służby zastępczej w sytuacji, gdy rzeczywiste przekonania religijne, światopoglądowe lub filozoficzne sprzeciwiają się służbie wojskowej z bronią w ręku, obecnie staje się standardem w państwach demokratycznych. Jest to uprawnienie, wynikające z wolności religijnej i jest naturalną konsekwencją poszanowania tej wartości przez prawodawcę.
- Obok osób przeznaczonych do odbywania służby wojskowej, jedynie przedstawiciele niektórych zawodów medycznych mogą przy realizowaniu swoich obowiązków

zawodowych powoływać się na klauzulę sumienia i odstąpić od świadczeń, które naruszają wyznawany przez nich system wartości.

- W nauczaniu Kościoła katolickiego, w relacjach rodzinnych, to przede wszystkim rodzice mają prawo do korzystania z wolności religijnej w zakresie wychowania swoich dzieci. Nie akcentuje się natomiast w sposób tak wyraźny uprawnień samego dziecka w tym zakresie.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

Akty normatywne

- Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 17 IX 1787 r. (wraz z poprawkami), [w:] Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, (red.) B. Lesiński, Poznań 1995 r., s. 185-203.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1921 r., nr 44, poz. 267.)
- Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. z 1935 r., nr 30 poz. 2270).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. (Dz. U z 1952 r., nr 33, poz. 232).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r., (Dz. U. z 1993 r., nr 61, poz. 284).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).
- Protokół nr 1 do *Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (Dz. U. z 1995 r. nr 36, poz. 175).
- Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., nr 21, poz. 23).
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2007 r. (Dz. U. UE. 2007.303.1).
- Ustawa z dnia 2 grudnia 1921 r. w *przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskiem* (Dz. U. z 1921 r. nr 105, poz. 762. ze zm.).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 25 września 1932 r. o *wykonywaniu praktyki lekarskiej* (Dz. U. z 1932 r., nr 81, poz. 712. ze zm.).
- Dekret z 5 sierpnia 1949 r. o *ochronie wolności sumienia i wyznania* (Dz. U. z 1949 r., nr 45, poz. 334).
- Ustawa z dnia 28 października 1950 r. o *zawodzie lekarza* (Dz. U. z 1950 r. nr 50, poz. 458.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz. U. z 2020 r. , poz. 1359 t.j. ze zm.).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o *zawodach lekarza i lekarza dentystry* (Dz. U. z 2023 r. poz. 1516 t. j)
- Ustawa z 28 czerwca z 1979 r. o *zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (Dz. U. z 1979 r., nr 15, poz. 97.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o *gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz. U. z 2023 r, poz. 265 t.j.).
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o *służbie zastępczej* (Dz.U. 2003 nr 223 poz. 2217 – tekst ogłoszony).
- Ustawa z dnia 2 kwietnia 2009 r. o *obywatelstwie polskim* (Dz. U. z 2023 poz. 189 t.j.).
- Ustawa z 15 lipca 2011 r. o *zawodach pielęgniarki i położnej* (Dz. U. z 2022 r., poz. 2702 t. j.).
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o *zdrowiu publicznym* (Dz. U. z 2019 r., poz. 2365 t.j.).
- Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o *obronie Ojczyzny* (t.j. Dz. U. z 2022, poz. 2305, t.j. ze zm.).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 września 1980 r. w sprawie zastępczej służby poborowych (Dz. U. z 1980 r., nr 23, poz. 87).

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz. U. z 2020, poz. 983 t.j.)

Orzecznictwo

- Bayatyan przeciwko Armenii - orzeczenie z 7 lipca 2011 r., Wielka Izba, skarga nr 23459/03 - (LEX nr 863807)
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 października 2018 r. (38450/12 - LEX nr 2582500).
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 19 maja 2022 r. (54032/18 - LEX nr 3343546).
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 września 2022 r. (8257/13 - LEX nr 3403306).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 lutego 1999 r. (SK 11/98 – OTK 1999/2/22).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 maja 2003 r. (OTK-A 2003/5/43)
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2015 r. (K 12/14-OTK-A 2015/9/14).
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 5 marca 2015 r. (III KK 274/14 – OSNKW 2015/9/72).
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2018 r. (II KK 33/17 - LEX nr 2342164)
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 16 lipca 2019 r. (I NSNc 11/19 - OSNKN 2020, nr 3, poz. 20).
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2023 r. (II NSNc 98/23 – LEX nr 3579326).
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego (do 2003.12.31) we Wrocławiu z dnia 11 maja 1993 r. (SA/Wr 202/93 – Monitor Podatkowy 1994/1/14
<https://sip.lex.pl/#/jurisprudence/520103025/1?directHit=true&directHitQuery=SA~2FWr%20301~2F93>
(dostęp: 23.10.2023 r.).
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 21 grudnia 2006 r. (II OSK 1557/06 – LEX nr 315125).
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 lutego 2007 r. (II OSK 1396/06 – LEX nr 366339);
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 września 2007 r. (II OSK 832/07 – LEX 441269);
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 stycznia 2008 r. (II OSK 1531/07 – LEX nr 495534);
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 września 2021 r. (II GSK 781/21 - LEX nr 3241233).
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 4 kwietnia 2023 r. (III OSK 2062/21 - LEX nr 3518702).
- Wyrok Wojewódzkiego Sadu Administracyjnego w Warszawie z dnia 6 kwietnia 2006 r. (II SA/Wa 1/06 – LEX nr 213839).
- Wyrok Wojewódzkiego Sadu Administracyjnego w Warszawie z dnia 19 lutego 2007 r. (II SA/Wa 2323/06 – LEX nr 318163).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 22 października 2007 (II SA/Wa 1332/07 – LEX nr 492283),
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 3 grudnia 2007 (II SA/Ewa 1475/07 – LEX 501573).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 30 stycznia 2018 r. (IV Sa/Wr 455/17 - LEX 2620340); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 19 grudnia 2018 r. (II Sa/Sz 799/19 - LEX nr 2767989).

- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 14 czerwca 2018 r. (II SA/Sz 462/18 – LEX nr 2514026).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 24 lipca 2019 r. (II SA/Sz 451/19 – LEX nr 2722218).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 11 grudnia 2020 r. (II SA/Sz 765/20 – LEX nr 3109069).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z dnia 12 stycznia 2021 r. (III SA/GI 421/20 – LEX nr 3117596).
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 26 stycznia 2021 r. (VII SA/Wa 1479/20 – LEX 3123329)
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 2 czerwca 2022 r. (I ACa 854/21 – LEX nr 3440996).
- Zdanie odrębne sędzi TK Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r. (sygn. Akt K 12/14 -OTK-A 2015/9/143)

Dokumenty kościelne

- Jan Paweł II, Adhortacja apostołska, *Familiaris consortio* z 22 listopada 1981 r. - https://kodr.pl/wp-content/uploads/2017/03/familiaris_consortio.pdf - dostęp: 04.08.2023..
- Karta Praw Rodziny przedłożona przez Stolicę Apostolską wszystkim ludziom, instytucjom i władzom zainteresowanym misją rodziny w świecie współczesnym z 1983 r. - https://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/karta.htm - dostęp: 27.10.2023 r.
- Jan Paweł II Posynodalna adhortacja apostołska, *Christifideles laici* o powołaniu i misji świeckich w kościele i świecie. Dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II z 30 - grudnia 1988 r. - <https://kodr.pl/wp-content/uploads/2017/02/christifideles-laici.pdf> - dostęp: 08.08.2023

Pozostałe

- Edykt mediolański, [w:] T. Maresz, K. Juszczak, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Starożytność i średniowiecze I*, Toruń 2004, s. 77.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [dostęp: 07.08.2018 r.]
- Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020, Warszawa 2020.
- *Kodeks Etyki Lekarskiej z 14 grudnia 1991 r.* – https://www.nil.org.pl/_data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf (dostęp: 25.10.2023 r.).
- Kodeks Etyki Zawodowej Pielęgniarki i Położnej Rzeczypospolitej Polskiej z 9 grudnia 2003 r. - <http://nipip.pl/prawo/samorzadowe/krajowy-zjazd-pielegniarek-i-poloznych/kodeks-etyki-zawodowej-pielegniarki-i-poloznej-rzeczypospolitej-polskiej/> [dostęp: 25.10.2018 r.]

II. Literatura

- Bielecki M., *Ochrona godności osoby ludzkiej w związku z jej zatrzymaniem przez Policję – wybrane aspekty*, w: *Przegląd Prawno-Ekonomiczny* 2016/4/37, s. 57 (53-71); tenże, *Ochrona godności osoby skazanej w prawie karnym wykonawczym. Wybrane aspekty*, w: *Zeszyty Naukowe KUL* 60, 2018/1/241, s. 164 (159-178).
- Bielecki M., *Ewolucja wolności religijnej dziecka w Polsce w latach 1989-2009*, w: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989-2009). Analizy-postulaty-dyskusje*, (red.) D. Walencik, s. 98; tenże, *Wolności i prawa polityczne dziecka*, w: *Studia Prawnoustrojowe* 2020/45, s. 7-25.
- Bielecki M., *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej oraz na tle sytuacji prawnej przedstawicieli innych zawodów*, w: *Wolność sumienia. Perspektywa prawno-porównawcza*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019, s. 93-163.
- Bielecki M., *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej*, s. 99.
- Bielecki M., *Klauzula i sprzeciw sumienia w praktyce medycznej...*, s. 122., zob. także: M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*. *Przegląd Sejmowy* 2013/ 6
- Bielecki M., *Ochrona rodziny i życia rodzinnego w kontekście wychowywania zgodnie z przekonaniami rodziców –*
https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2020/11/IWS_Bielecki-M._Ochrona-rodziny-i-%C5%BCycia-rodzinnego-w-kontek%C5%9Bcie-wychowywania-zgodnie-z-przekonaniami-rodzic%C3%B3w.pdf
(dostęp 27.10.2023 r.).
- Bielecki M., *Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne*, w: *Studia z Prawa Wyznaniowego* 2016/19, s. 107 – 128.
- Bielecki M., *Ograniczenia wolności religijnej w okresie pandemii*, w: *Transformacja prawa polskiego w dobie epidemii Covid – 19*, (red.) P. Szutkiewicz, M. Wieczorek, Warszawa 2020, s. 37-57.
- Bielecki M., *Wolność religijna*, w: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, pod red. A. Mezglewskiego, s. 513.
- Bielecki M., *Wolność sumienia i religii a wykonywanie świadczeń na rzecz obrony*, [w]: *Człowiek - Państwo – Kościół. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, (red.) P. Sobczyk, P. Steczkowski, Lublin 2020, s. 61-79.
- Brzozowski W., *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia - po wyroku Trybunału Konstytucyjnego*, "Państwo i Prawo" 2017, nr 7, s. 23-26.
- Brzozowski W., *Rozdział I Bezstronność światopoglądowa władz publicznych jako konstytucyjna zasada prawa* w: *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2010 - <https://sip.lex.pl/#/monograph/369221356/215095/brzozowski-wojciech-bezstronnosc-swiatopogladowa-wladz-publicznych-w-konstytucji-rp?cm=URELATIONS> (dostęp: 2023-10-23).

- Buksik D., *Rozumienie sumienia w naukach psychologicznych*, w: *Seminare 1999/15*, s. 267-274;
- Ciapała, *Konstytucyjna wolność działalności gospodarczej w Rzeczypospolitej Polskiej*, Szczecin 2009.
- Ciszek M., *Teoretyczne podstawy bezpieczeństwa państwa*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 2012/9.
- Doda skazana na grzywnę za "naprutyh winem i palących jakies zioła" – https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/584639_doda-skazana-na-grzywne-za-naprutyh-winem-i-palacych-jakies-ziola.html (dostęp 22.10.2023 r.).
- Ehrlich L., *Pisma wybrane Pawła Włodkowica, t. 1*, Warszawa 1968.
- Florczak-Wątor M. *„Komentarz do art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, (red.) P. Tuleja, WKP 2019.
- Florczak-Wątor M. w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, art. 82 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939339/736779/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).
- Florczak-Wątor M. w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, art. 84. - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939341/736781/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.)
- Granat M., *Godność człowieka w art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, w: *Państwo i Prawo 2008/8*.
- Kosiek T., *Polscy prekursorzy pierwiastków demokracji na tle tradycji europejskiej*, [w:] *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie 2016/98*.
- Kozłowska-Kalisz P. w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2023, art. 194 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587737043/730049/mozgawa-marek-red-kodeks-karny-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.)
- Kozłowska-Kalisz P. w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Mozgawa, LEX/el. 2023, art. 196 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587737045/730051/mozgawa-marek-red-kodeks-karny-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.)
- Krukowski J., *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993 r..
- Lis W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne i porządek publiczny jako sfera działalności administracji publicznej*, Lublin 2015.
- Misztal H., *Wolność religijna*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, rd. H. Misztal, Lublin 2000.
- Mostowik P., *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym międzynarodowym*, Kraków 2014,
- Podkowik J., *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności*, w: *Państwo i Prawo 2019/8*.

- Puppinc G., *Klazure sumienia a prawa człowieka*, tłum. M. Kulczyk, Warszawa 2022;
- Rutkowski M., *O postępowaniu pod wpływem sumienia*, [w:] *Etyka* 2015/50, s. 115-151, s. 9–26.
- Sobczyk P., *Porządek publiczny i moralność publiczna wartościami współtworzącymi konstytucyjny porządek aksjologiczny*, w: *Klazure porządku publicznego i moralności publicznej*, red. G. Blicharz, M. Delijewski, Warszawa 2019.
- Stanisz P., *Klazure sumienia*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011, s. 117-118.
- Szałata, K. *Pierwszy kodeks etyczny* - <http://www.uo.uksw.edu.pl/sites/default/files/Przysi%C4%99ga%20Hipokratesa%20ze%20wst%C4%99pe m%20dra%20Kazimierza%20Sza%C5%82aty.pdf> [dostęp:26.10.2023].
- Szostek A., *Kategorie sumienia w etyce*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, (red.) P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014 s. 15-25.
- Szostek A., *Pogadanki z etyki*, , Częstochowa 1993,
- Szostek A., *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne*, [w:] *Teologia i moralność* 2013/2/14, s. 7-18.
- Szymik S., *Starotestamentowe, judaistyczne i grecko-rzymskie pojęcie sumienia*, w: *Forum teologiczne* 2014/15, s. 7-21.
- Tuleja P. w:]P. Czarny, M. Florczak-Wątor, B. Naleziński, P. Radziejewicz, P. Tuleja, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II*, Warszawa 2023, art. 34 - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587939291/736731/tuleja-piotr-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-wyd-ii?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).
- Walczuk K., *Wolność religii a bezpieczeństwo publiczne – wybrane aspekty konstytucyjne*, [w:] *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, M. Skwarzyński, P. Steczkowski (red.), Lublin 2016.
- Wróbel W. w: *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117-211a*, red. A. Zoll, Warszawa 2017, art. 195. - <https://sip.lex.pl/#/commentary/587286934/543459/wrobel-wlodzimierz-red-zoll-andrzej-red-kodeks-karny-czesc-szczegolna-tom-ii-czesc-i-komentarz-do...?cm=URELATIONS> (dostęp: 22.10.2023 r.).
- Zoll A., *Klazure sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej. Aspekty etyczne i prawne*, red. P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon, Lublin 2014.

Laboratorium Wolności Religijnej

O Autorze

Marek Bielecki – polski prawnik, kanonista, dr hab. nauk prawnych, profesor nadzwyczajny Akademii Sztuki Wojennej w Warszawie, ekspert Instytutu Sprawiedliwości, specjalista z zakresu prawa religijnego, prawa kanonicznego, historii prawa i prawa o ruchu drogowym. W 2000 r. ukończył studia z prawa kanonicznego, a w 2001 r. z prawa na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji. W 2005 r. na podstawie pracy pt. *Wolność religijna dziecka w prawie polskim* uzyskał stopień naukowy doktora nauk prawnych. W 2016 r. na podstawie dorobku naukowego oraz rozprawy habilitacyjnej pt. *Stan prawny nieruchomości Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej w latach 1944-2014* uzyskał stopień naukowy doktora habilitowanego w dziedzinie prawa. Jest autorem licznych publikacji naukowych, glos do orzecznictwa sądowego, opinii prawnych i ekspertyz na zlecenie administracji publicznej. Wybrane publikacje:

- *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym* (red. Nauk.), Lublin 2018.
- *Stan prawny nieruchomości Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej w latach 1944–2014*, Lublin 2015.
- *Prawo ukraińskie. Wybrane zagadnienia* (współred.: M. Bartnik, J. Nikolajew), Lublin 2013.
- *Bilateralizm w stosunkach państwo-kościelnych* (red.), Lublin 2011.